

Control i excavacions arqueològiques fetes durant l'obra del gasoducte Martorell – Figueres: tram sud Martorell – Hostalric

Francesc X. Florensa, Damià Griñó, Esther Medina, Jordi Ramos¹

Entre els anys 2011 i 2012, les obres de construcció del gasoducte Martorell – Figueres en el seu tram sud entre Martorell i Hostalric, van comportar un nombre important de troballes arqueològiques. La majoria d'aquestes intervencions arqueològiques ja havien estat previstes en els estudis d'impacte ambiental, previs a l'obra, i programades a l'inici dels moviments de terres, com ara el conegut jaciment de Camps de Can Colomer (Terrassa) o la Sèquia Monnar (Sabadell). Altres jaciments com els de Vinya de la Salut (Viladecavalls) i Ca n'Arnella (Terrassa), coneguts per notícies arqueològiques anteriors, destacats en les diverses cartes arqueològiques comarcals i locals, i dels quals tenim constància prèvia mitjançant les prospeccions superficials fetes abans de l'inici dels moviments de terres, foren confirmats durant els sondejos, també previs a l'inici de l'obra, moment en què es pogué constatar la presència d'estructures arqueològiques desconegudes fins aleshores en aquests indrets.

Durant el control arqueològic dels moviments de terres de l'obra es van documentar restes de diversa índole: restes paleontològiques d'*hipparion* situades en el jaciment de

Can Purull II a Viladecavalls; restes materials de les mines de carbó, explotades a finals del segle XIX i inicis del XX, a Viladecavalls; restes d'una mina d'aigua en el terme municipal de Cardedeu, dues a Sant Antoni de Vilamajor i dues a Santa Maria de Palautordera, i finalment, també es localitzà durant el control arqueològic el jaciment de Camps de Can Viure (les Franqueses del Vallès).

En aquest article ens centrarem en els jaciments que es van excavar en extensió, dins dels límits d'expropiació de l'obra, és a dir: Vinya de la Salut (Viladecavalls), Camps de Can Colomer i Ca n'Arnella (Terrassa) i Camps de Can Viure (les Franqueses del Vallès).

**Vinya de la Salut
(Viladecavalls, Vallès Occidental)**
Jordi Ramos Ruiz

Introducció

El jaciment arqueològic Vinya de la Salut es troba ubicat geogràficament entre els Horts

1. Arqueòlegs de l'empresa Atics, SL, Gestió i difusió del patrimoni arqueològic i històric. Torrent de les Piques, 36. 08304 Mataró.

de Can Purull i la carena de Can Mitjans, a l'oest de la riera de Gaià. Les coordenades UTM corresponen a les següents: X: 413658, Y: 4600985 i Z: 248 m sobre el nivell del mar. Aquesta àrea identificada es correspon a una zona on s'havien localitzat nombroses restes ceràmiques d'època romana, jaciment arqueològic que s'havia anomenat Vinya de la Salut. A partir de la publicació del llibre d'*Història de Viladecavalls* de l'any 1991, en el capítol escrit per Teresa Nolla Panadès, s'ha pogut saber de

l'existència d'aquest jaciment arqueològic ja identificat com a Vinya de la Salut. Aquesta publicació es basa en els estudis i les activitats fets en la dècada de 1960.

Durant els treballs de delimitació del jaciment, dins la traça del gasoducte, es van poder localitzar diversos fragments ceràmics d'època romana en superfície. Per a la seva comprensió es van separar les restes arqueològiques en dos àmbits: A i B, per la distància entre els dos punts. (Fig. 1).

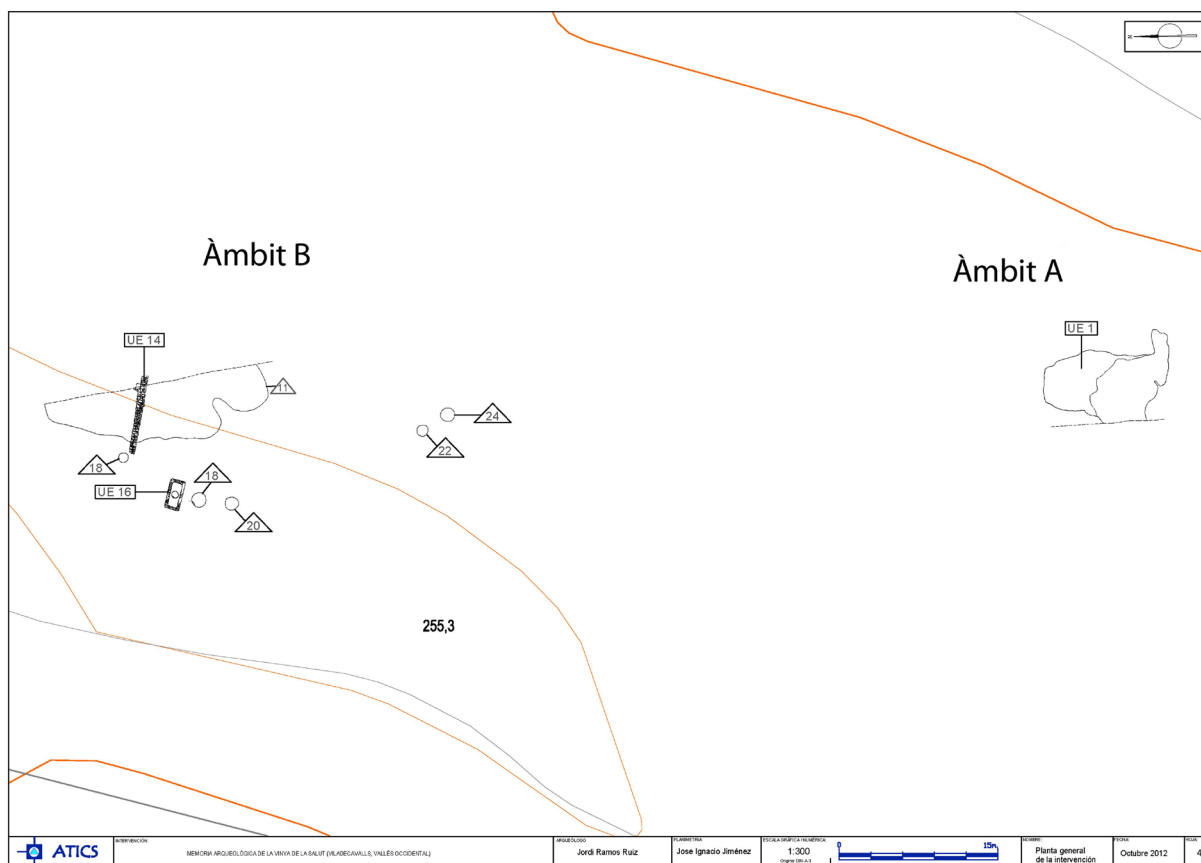

Figura 1. Planta general de les restes arqueològiques documentades del jaciment arqueològic Vinya de la Salut

Àmbit A

En aquest sector, que corresponia a la part més meridional del jaciment, es va documentar la UE 1. Aquesta estructura negativa consistia en un retall excavat en el terreny natural, compost

per una capa calcària. La forma irregular del retall presentava una longitud de 4,60 m per 2,60 m d'ample, i va ser fet en l'únic sector on s'ha documentat part de l'aflorament de roca calcària del lloc, amb una gran aportació de la cultura material d'època romana. La cota su-

terior era a 251,45 m sobre el nivell del mar, en el costat oest, i la inferior, que contorneja el terreny natural, a 249,60 m sobre el nivell del mar.

Els materials ceràmics que amortitzaven l'estructura se situaven a l'entorn del segle VI dC (UE 2), on l'aparició d'una àmfora oriental LRA1 i una TSA D (Hayes 99A) marcaren el *terminus ante quem* en la primera meitat del segle VI dC. Es va documentar gran quantitat de ceràmica local i d'importació, elements vitris, material constructiu, estucs de tonalitat verdosa, una petita escultura coroplàstica que representava en ceràmica un cap humà d'un gladiador i una important presència de claus de ferro.

Com ja hem assenyalat anteriorment, la trobada d'un fragment ceràmic d'un cap amb casc d'una joguina o estatueta que representa un gladiador,² indica la importància de l'indret. Una peça magníficament acabada amb paral·lels al segle I dC a Volubilis (Marroc), que representa un *secutor*, un tipus de gladiador romà, que disposava d'una espasa curta (*gladius*) i més tard llarga (*spatha*), un escut semblant al dels legionaris (*scutum*), el característic casc esfèric i armadura completa. Es creu

que aquest tipus de gladiador es va formar pels volts de l'any 50 dC. (Fig. 2).

Dins l'estrat de rebliment d'aquest gran retall també es van documentar un total d'11 monedes disperses localitzades a tocar de l'aflorament de roca. Malgrat el deteriorament de les peces, n'hi ha algunes que han estat identificades: es tracta de monedes a l'entorn del segle IV dels emperadors Maximià d'Hèrcules, Constantí II, Constantí I Magnus-Constants i Constantí II – Julià II. Aquest conjunt de monedes, juntament amb el material ceràmic recuperat, han ajudat a datar l'estructura vers la meitat del segle VI dC. En el jaciment de la Vinya de la Salut de Viladecavalls s'observa la dinàmica d'ocupació i explotació agropecuària del territori vinculat a les grans urbs. És sobretot als segles V-VI dC quan les grans concentracions de jaciments disgregats pel territori vallesà marquen la dinàmica poblacional d'un territori en constant explotació agrícola.

Per l'estat arrasat i la forma irregular, aquest retall (UE 1) també podria ser interpretat com un fons de cabana.³ Estaria en relació amb les estructures semienterrades de diversos

Figura 2. *Joguina o estatueta que representa un gladiador*

2. Agraïm als arqueòlegs dels Serveis Territorials del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya Gemma Hernández i Quim Folch que ens facilitessin els paral·lels d'aquesta peça.
3. Exemplar seria l'estructura E30 del jaciment de la plaça Major de Castellar del Vallès: un retall rectangular de 3,5 per 3 metres on es van documentar forats de pal perimetrals, diverses negatives interiors identificades com encaixos de mobiliari i una llar de foc recolzada en una paret (Roig, Coll, 2010).

elements associats com forats de pal per a la sustentació d'una coberta, estructures de combustió dins d'aquests retalls i altres elements que dividirien l'espai. En aquest cas, no podem afirmar aquesta possibilitat amb certesa, ja que no hem trobat cap element que ens mostri la presència d'una coberta, forats de pal ni perimetrals ni interiors que evidenciessin divisions internes, i tampoc no s'hi han localitzat estructures de combustió. Aquest retall destaca per la gran quantitat de material arqueològic associat del segle II dC i pel conjunt de monedes del segle IV, però la presència de terra sigil·lada africana D (Hayes 99 B) i l'àmfora oriental ens el situen en algun moment del segle VI dC.

Àmbit B

Es van documentar un total de 5 retalls. Les sitges UE 4, UE 18 i UE 20 totes de secció globular i fons pla. Tot i el poc material arqueològic recuperat en l'interior dels reblliments es poden datar les corresponents amortitzacions a l'entorn dels segles V-VI. Els retalls UE 22 i UE 24 han de correspondre a forats practicats en el terreny geològic per contenir dolis. A l'interior d'aquests retalls es documentaren fragments d'aquests grans recipients, fragments de ceràmica i algun fragment d'àmfora oriental que ens permet datar l'amortització d'aquests retalls a l'entorn dels segles V-VI.

En aquest àmbit B s'excavà una gran estructura o retall irregular (UE 11) que retallava un nivell de turturà i graves, que podia haver estat creat per a l'extracció d'argiles. Es desconeixen els límits totals del retall pel costat est, atès que pel camí actual continuava l'estructura, ja fora de l'àmbit de l'obra. El fons era irregular i el material arqueològic associat ens indicava una amortització a l'entorn del segle VI (530-580). La presència de gran quantitat de ceràmica d'aquest període, més els materials ferris, els elements vitris i la gran quantitat de materials constructius, ens marquen l'abandonament de l'assentament. Respecte al material arqueològic recuperat s'atribuí a una cronologia a l'entorn del segle VI, i en destaca un plat d'aram sencer que ha estat restaurat. (Fig. 3).

Sobre aquest gran retall, una vegada amortitzat al segle VI, va ser construït el mur UE 14. Aquesta estructura, orientada oest-est d'una longitud de 7,60 m per 0,50 m d'ample, es compon de pedres calcàries i material constructiu, i només se'n conserva una filada (0,40 m de potència), amb una cota superior de 253,79 m sobre el nivell del mar. El mur presenta una rasa de fonamentació (UE 11) en què es localitzà material arqueològic corresponent a un moment cronològic entre finals del segle VI i inicis del segle VII. Es desconeix la prolongació de l'estructura en el seu costat est, ja que es troba en una zona no afectada per l'obra constructiva. L'arrasament que presentava l'estructura també feia pensar que pel costat oest el mur devia continuar. El mur podria ser una delimitació de l'espai per desenvolupar dues activitats diferenciades.

Finalment, en l'àmbit B es va documentar un dipòsit d'època romana –*lacus*– identificat com a UE 16. Es tracta d'una estructura subterrània considerada un dipòsit rectangular de 2,90 m per 1,46 m. L'estructura estava excavada en el terreny natural, compost per argiles compactes i gran presència de nòduls calcaris (253,90 m sobre el nivell del mar). El dipòsit es va edificar amb pedres calcàries regulars revestides per una capa de morter de calç sense desgreixant de tonalitat vermellova. El sòl estava compost per morter romà, tipus *opus signinum*, on s'ha documentat una cubeta al centre de l'estructura (253,37 m sobre el nivell del mar). Pel material arqueològic associat es va atribuir a la fase cronològica d'època romana baiximperial, a l'entorn dels segles V-VI.

Un cop documentat tot l'àmbit afectat per l'obra, es van situar topogràficament les estructures, i se'n va poder valorar l'afectació. Davant la magnitud i la importància del *lacus* romà, es va dissenyar un desviament mínim de la rasa per no danyar l'estructura. Per tot això, es va sol·licitar, mitjançant un informe d'afectació de les restes arqueològiques, l'estudi de l'obra constructiva amb les estructures trobades. Amb data d'entrada al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya de 30 d'abril de 2012 es va acceptar l'eliminació de les estructures afectades, i el dia 30 de maig

Figura 3. *Plat d'aram sencer i restaurat d'època tardoantiga*

de 2012, el cobriment de les altres. Per això es va establir un nou permís de desmuntatge i control amb data entre el 30 de maig i el 10 de juny de 2012 per a l'arqueòleg Jordi Ramos Ruiz de l'empresa Atics, SL.

Les estructures afectades per la canalització de la rasa del gasoducte de les quals es va demanar l'eliminació completa van ser les UE4, UE22 i UE2; les estructures no afectades per la canalització van ser cobertes.

Conclusions

L'excavació arqueològica duta a terme a la zona afectada per la construcció del gasoducte va donar com a resultat la identificació d'una part del jaciment arqueològic conegut com a Vinya de la Salut al terme municipal de Viladecavalls.

En el sector més meridional (àmbit A) del jaciment arqueològic es va poder documentar un gran retall irregular (UE1) vinculat a l'exploració agropecuària del lloc, amb gran quantitat d'elements de cultura material atribuïda a l'època romana. Potser la transformació repetida de l'espai en aquest punt fa pensar en un ús continuat, ja que entre l'abundant material arqueològic trobem cronologies diverses que van des de la segona meitat del segle II fins al segle VI dC. Aquesta última és la data d'amortització final del gran retall.

A la zona septentrional (àmbit B), la majoria d'estructures excavades al subsòl (5 estructures negatives) s'amortitzen en època tardoromana (segles V-VI dC). A més, relacionat amb l'activitat agrícola, s'ha documentat un dipòsit romà, un retall de grans dimensions per a l'extracció d'argiles i un mur que segurament delimitava dos àmbits de treballs diferenciats.

Entre els assentaments arqueològics documentats a prop de l'esmentat, coneixem un seguit de vil·les romanes amb certa continuïtat cronològica: la plaça Major de Castellar del Vallès; l'Aiguacuit, Can Bonvilar, Can Bosch

de Basea, Can Colomer i Can Jofresa a Terrassa; Can Cabassa, a Sant Cugat del Vallès, i Can Solà del Racó a Matadepera. De la mateixa manera s'han documentat uns poblats de nova creació ubicats a la plana, que són els jaciments de Can Gambús I a Sabadell, els Mallols a Cerdanyola i la Bastida a Rubí (Roig, 2009).

La presència de gran quantitat de ceràmica, més els materials ferris, els elements vitris i la gran quantitat de materials constructius, ens marquen una amortització última de l'assentament entre els segles VI-VII. Tot l'indret devia formar part d'una entronització dels recursos agropecuaris de la zona més propera, com la Riera de Gaià. La dinàmica d'exploració d'aquests espais va ser una constant en l'ocupació dels terrenys entre rieres dins la plana vallesana ja des d'època prehistòrica.

Camps de Can Colomer (Terrassa, Vallès Occidental) Jordi Ramos Ruiz

Introducció

La intervenció estava motivada per la presència del material ceràmic en superfície documentat a l'estudi del patrimoni cultural de l'Informe Impacte Ambiental,⁴ a més de la proximitat i la relació directa amb el jaciment arqueològic de Camps de Can Colomer. Aquest és ben conegut a partir de l'excavació arqueològica que va fer l'empresa arqueològica Atics, SL, amb la direcció tècnica de l'arqueòleg Joan Piera i Sancerni, entre els anys 2007 i 2008. En aquesta darrera excavació els resultats arqueològics van permetre localitzar 190 estructures d'emmagatzematge (sitges), unes 20 tombes, 5 estructures de combustió, 4 estructures revestides amb morter hidràulic, així com diferents murs i estructures indeterminades. L'horitzó cronològic va quedar establert entre el segle I aC i el segle VII dC (Piera, 2012). (Fig. 4.)

4. *Memoria de la prospección superficial y estudio del patrimonio cultural (arqueológico, paleontológico y arquitectónico)*. Agost de 2008 - agost de 2009. Direcció arqueològica: Francesc Busquets Costa (Atics, SL).

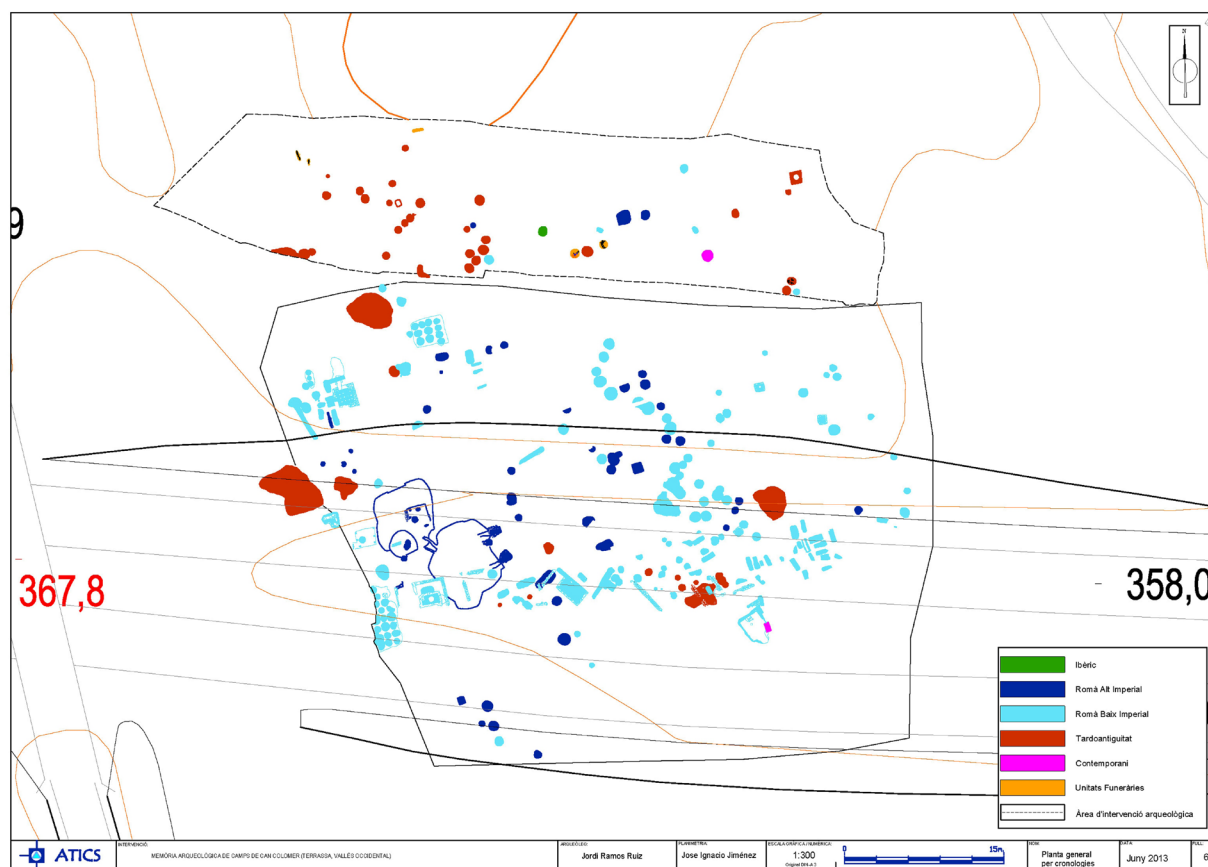

Figura 4. Estructures arqueològiques documentades entre els anys 2007-2008 a la part central, i a l'àmbit superior l'any 2012

Referent a la intervenció en el tram afectat pel projecte del gasoducte, els sondejors, fets sempre abans de l'execució de l'obra, van permetre documentar un grup d'estructures arqueològiques situades en una extensa àrea d'intervenció. En la seva majoria corresponen a sitges, principalment estructures vinculades al sector rústic d'una *villae* i també es documentaren un seguit d'estructures funeràries d'època tardoantiga. Un cop s'analitzaren les restes documentades, es va determinar de fer una intervenció arqueològica preventiva –control i excavació– en l'àrea de Camps de Can

Colomer. El jaciment arqueològic se situa en uns antics camps de conreu entre les masies de Can Colomer i Can Bogunyà, per damunt de la carretera B-40. Les coordenades UTM són les següents: X: 416893 i Y: 4604425.

Desenvolupament i resultats dels treballs arqueològics

L'excavació arqueològica feta a la zona afectada⁵ per la construcció del gasoducte ha donat com a resultat la identificació de la continua-

5. Finalment cal fer esment a les restes arqueològiques documentades i afectades per la rasa constructiva del gasoducte. Van ser 5 estructures negatives que resultarien afectades. E. 13, E. 51, E. 66, E. 107 i E. 118. Les següents estructures arqueològiques no van quedar afectades pels rebaixos de d'obra, per aquest motiu es va procedir al cobriment indefinit de les mateixes: E. 11, E. 15, E. 17, E. 19, E. 21, E. 23, E. 25, E. 28, E. 30, E. 32, E. 34, E. 36, E. 38, E. 41, E. 43, E. 54, E. 58, E. 60, E. 62, E. 64, E. 68, E. 70, E. 73, E. 75, E. 77, E. 79, E. 81, E. 83, E. 85, E. 87, E. 90, E. 92, E. 95, E. 98, E. 101, E. 105, E. 115, E. 123 i E. 130.

ció del jaciment arqueològic de Camps de Can Colomer, per la qual cosa, aquesta intervenció complementa les dades obtingudes anteriorment. La intervenció arqueològica va permetre documentar un conjunt de trenta-cinc estructures —en la seva majoria sitges—, dos dipòsits d'atribució cronològica d'època romana, les restes òssies d'un cavall i part d'un forn. A més, també aparegueren cinc unitats funeràries, totes excavades al subsòl, de cronologia diversa, malgrat que gairebé totes corresponen a l'època tardoantiga. En la resta de casos, l'alt grau d'arrasament no permet determinar-ne l'atribució cronològica.

Els primers indicis d'ocupació d'aquest sector excavat arqueològicament corresponen al testimoni d'una sitja (E.38), clarament amortitzada en època ibèrica datada entre els anys 150 i 25 aC. Aquest dipòsit, que estava retallat en el terreny geològic, presenta una planta circular (diàmetre d'1,56 m) i el fons còncav, amb una potència estratigràfica d'uns 49 cm. Els elements ceràmics documentats corresponen al món ibèric, malgrat que podrien estar relacionats amb un moment d'època romana republicana (III-I aC), a partir de la datació de la ceràmica del tipus campaniana B (1 i 33b), de la ceràmica comuna ibèrica i de l'àmfora ibèrica. Al jaciment arqueològic de Camps de Can Colomer excavat l'any 2007 no es va localitzar cap estructura d'aquesta cronologia, per la qual cosa esdevé una nova fase dins de les ja conegudes.

D'una fase posterior, entre finals del segle I i el segle II, es van documentar 3 sitges (E. 11, E. 15 i E. 58). L'estructura negativa identificada com a E. 11 es tractava d'un retall excavat en el terreny geològic. Presentava una forma circular amb un diàmetre d'uns 1,60 m i fons pla, amb una potència estratigràfica d'uns 17

cm. El retall indeterminat E. 15 va ser excavat en un nivell de llims amb forma irregular, en planta, amb tendència a ser quadrada (2,21 per 2,21 m) i fons pla, i presentava una potència estratigràfica d'uns 33 cm. Entre el material arqueològic recollit cal destacar la presència de ceràmica comuna, terra sigil·lada sudgal·lica, àmfora tipus Beltrán IIB i gran quantitat de ceràmica comuna de pasta local. L'E. 58 és una sitja retallada en el terreny geològic, de planta circular (diàmetre de 0,88 m) i fons pla. Presentava una potència estratigràfica d'uns 9 cm. S'han exhumat restes ceràmiques de terra sigil·lada sudgal·lica i un fragment d'*opus signinum*.

També s'ha documentat l'E. 17, interpretada com un retall excavat en el terreny natural associat al dipòsit romà (*lacus*, UE 51). Segurament està relacionat amb l'anellatge del sistema d'engranatge de fusta per situar la fusta per la premsa. Presentava una forma quadrada (0,84 per 0,84 m) i fons irregular. No se n'ha pogut establir a partir de la ceràmica la datació, però molt probablement corresponia a una època altimperial, tot i les minses restes arqueològiques recuperades.

Aquestes estructures tenen més paral·lels dins del terme de Terrassa. En diversos jaciments on s'han documentat vil·les romanes hi ha elements d'època ibèrica o bé del període republicà romà. Exemples d'aquests precedents serien les vil·les de Can Jofresa,⁶ d'Aiguacuit,⁷ el conjunt de les esglésies de Sant Pere⁸ i Can Bosc de Basea.⁹ Per aquest motiu pensem que l'assentament es va iniciar en aquestes dates, però que no serà fins a l'etapa posterior quan el jaciment tindrà el seu moment més àlgid.

D'època romana baiximperial, ens trobem tres estructures interpretades com a sitges: les E. 13, E. 19 i E. 81. Referent a l'estructura anomenada E. 13, va ser identificada com una sitja

6. Dins del jaciment de Can Jofresa es van documentar tres forns de producció ceràmica del segle I aC.

7. On es va documentar un assentament de caire rural datat al segle I.

8. Les estructures documentades correspondrien a una vil·la amb diverses sitges ibèriques datades al segle II i I a. de la n. e. Aquestes troballes juntament amb algunes estructures positives també datades d'època ibèrica han portat els directors de les excavacions a afirmar que hi havia un poblat ibèric a l'istme de Sant Pere.

9. Les sitges que es van localitzar eren del segle I.

excavada en un nivell de graves d'un possible canal, documentat en el sector septentrional. De forma circular (diàmetre d'1,35 m) i fons pla, presentava una potència estratigràfica de 16 cm. Per l'absència de material arqueològic associat se'n desconeix el període cronològic. Però la seva situació en el nivell de graves d'aquest possible paleocanal fa pensar en una fase d'època baiximperial, a partir del segle III dC. Ha estat classificat a partir de quatre fragments de ceràmica comuna grollera, un fragment de ceràmica espatulada pintada en negre, molt minsa, i un fragment d'àmfora africana. L'estructura arqueològica E. 19, un cop excavada, es va interpretar com una sitja en un nivell de graves de forma circular (diàmetre d'1,01 m) i fons pla, que presenta una potència estratigràfica de 31 cm. Pel material arqueològic associat corresponia a la fase cronològica d'època romana baiximperial (a partir del segle III dC), a partir de l'estudi ceràmic d'un fragment d'àmfora africana i un fragment de terra sigil·lada africana A. En referència a l'E. 81, aquesta consistia en les restes d'una sitja retallada en el terreny geològic de planta circular amb un diàmetre d'1,36 m i fons pla. Presentava una potència estratigràfica d'uns 28 cm i, pel material arqueològic associat, corresponia a la fase cronològica d'època romana baiximperial. En destaquen les peces ceràmiques com ceràmica comuna africana del tipus Lamboglia 10A, datada a l'entorn de finals del segle II i inicis del segle III dC.

Entre les estructures excavades, les atribuïdes a la fase tardoantiga són les més nombroses. Relacionats amb l'activitat agrícola es van documentar dos dipòsits romans. L'E. 51, que correspon a una estructura subterrània que configura un dipòsit quadrangular (*lacus* d'època romana) de 2,04 per 1,89 m. Construït amb pedres calcàries regulars revestides per una capa de morter de calç sense desgredant de tonalitat vermellova. El sòl es compon de morter romà, tipus *opus signinum*, on s'ha documentat una cubeta en el centre de l'estructura. A l'interior del costat sud-oest es troben tres graons per facilitar l'accés al *lacus*. Pel material arqueològic associat (ceràmica comuna

grollera), pertany a la fase cronològica d'època tardoantiga entre els segles V-VI dC.

L'altre dipòsit, identificat com a E. 95, presentava una forma ovalada (1,20 per 1,01 m) i retallava el terreny geològic. Estava construït amb pedres calcàries i conglomerats units mitjançant un morter hidràulic. En el seu interior presentava una capa d'arrebossat del tipus morter romà –*opus signinum*– de tonalitat vermellova, i a més es registrà una nova capa de reparació del sòl anteriorment comentat. La potència estratigràfica documentada se situa a l'entorn dels 9 cm. Pel material arqueològic associat, aquesta estructura es correspon a la fase cronològica d'època tardoantiga.

Es descobrí la part d'un forn d'època tardoromana situat a tocar del talús. Per les exigències de l'obra constructiva es van excavar parcialment les restes d'una estructura de combustió, assenyalada com a E. 113. Aquesta consistia en les restes d'un sòl de la cambra de combustió del forn –estructura negativa UE 112. Tot i que es trobava deteriorat a la banda oriental pel retall d'una sitja (UE 105), es va documentar en part. Tenia aproximadament 1,18 m de diàmetre i estava construït amb fragments ceràmics revestits per argila. Pel material arqueològic associat es va situar dins la fase d'època tardoantiga, a l'entorn del segle VI.

La UE 123, una vegada excavada, es va interpretar com un retall que, tot i que indeterminat, estava relacionat amb el fragment de forn documentat (UE 113), i que pot atribuir-se a un lloc de treball lligat al procés productiu. Aquest forn es troba en el límit de l'àrea d'afectació i només se'n van poder documentar uns 70 cm d'ample, i s'introdueix en direcció sud dins el talús. Pel material arqueològic associat corresponia a la fase cronològica d'època tardoantiga a l'entorn del segle VI.

D'aquest moment cronològic n'han aparegut 23 sitges. Destacaríem l'estructura E. 21, amb forma circular d'1,01 m de diàmetre i fons pla, que presenta una potència estratigràfica de 31 cm. Aquesta estructura va ser reaprofitada per a l'enterrament d'un gos mascle, UE 110, i una cabra jove, UE 111. Pel material arqueològic associat correspon a la fase cronològica

d'època tardoantiga, segle V dC. Entre les ceràmiques exhumades cal destacar: un fragment de ceràmica d'àmfora africana i un altre del tipus grollera reduïda, que imita la forma Hayes 67. Un altre element destacable és l'E. 43, ja que es tracta d'un pou de captació d'aigua freàtica excavat en un nivell calcari i conglomerat, situat en la part més alta de la intervenció arqueològica. La forma de la planta és circular (diàmetre 1,72 m), on es va fer l'excavació a una profunditat de 2,42 m, sense arribar a exhaurir-la. El pou va ser aprofitat per situar el fragment d'una gran tenalla fragmentada (doli) del segle VI dC. Pel material arqueològic associat corresponia a la fase cronològica d'època tardoantiga, entre els segles V-VI dC, a partir de la ceràmica comuna grollera existent.

De la resta de sitges documentades se'n va poder fer l'estudi del material recuperat, datat

en gran part a l'entorn el segle V dC, amb fragments de terra sigil·lada africana D, àmfora africana, ceràmica comuna africana, ceràmica paleocristiana de tonalitat grisosa i ataronjada, ceràmica grollera a torn lent i fragments de doli entre d'altres.

Aquest va ser el moment cronològic de màxima esplendor en aquest indret de la vila tardoantiga, concretament a la *pars rustica*. Cal destacar que en un nivell d'aportació fluvial compost per graves s'han documentat les restes d'un èquid d'època tardoromana, identificat com a E. 130. No es va poder documentar cap retall associat a les restes de l'animal, ja que possiblement va ser transportat per aportació fluvial de sedimentació molt ràpida. Anteriorment, però, en els sondejos que es van fer es va poder recuperar un esquellot de ferro que podria estar relacionat amb l'animal. (Fig. 5).

Figura 5. Esquellot de ferro restaurat atribuït a època tardoantiga

Unitats funeràries (UF)

D'importància cabdal són les 5 unitats funeràries documentades, que han donat un total

de 7 individus d'època tardoantiga. Les restes estudiades corresponen a 5 subadults i dos adults. (Fig. 6).

UF	UE	SEXE	EDAT	IP
1	100	Probable masculí	15±1 anys	95,5%
2	109	Indeterminat	4±1 anys	86,4%
3	120	Probable masculí	≥ 40 anys	90,9%
3	125	Probable femení	9±1 anys	100%
4	-	-	-	-
5	126	Probable masculí	7±1 anys	81,8%
	127	Indeterminat	4±1 anys	81,8%
	128	Masculí	20±1 anys	72,7%

Fig. 6. Relació de les restes estudiades al laboratori, amb la determinació sexual, etària i el grau de preservació esquelètica general que presenten (Armentano, 2008)

S'ha determinat el sexe de quatre esquelets com a masculins o probables masculins, un de probable femení, i dos d'indeterminats (estudi fet per les antropòlogues Núria Armentano i Dominika Nociarová). Els enteraments corresponen a inhumacions de tipus primari. S'ha documentat un cas de reutilització funerària (UF3), i un cas de probable enterrament simultani de tres individus joves (UF5). L'estudi de la posició dels elements esquelètics indica que originalment les estructures mantenien l'espai buit, i que el procés de descomposició dels teixits tous es va donar sense sediment a l'interior de les tombes. Hi ha evidències d'una probable manipulació antiga de les restes (UF2 i UF3). En els casos d'inhumacions en sitges s'evidencia una posició de les restes premeditada i acurada, diferenciada de l'habitual decúbit supí en ex-

tensió d'extremitats. Sembla que en les sitges E. 32 i E. 41, s'adopta una posició més incorporada i semiflexionada de les extremitats (UF1 i UF5). Respecte a la UF4, està excavada en el terreny natural amb presència de restes de material ceràmic. El material fragmentat i la fossa (1,18 per 0,49 m i una profunditat de 0,26 m) fan referència a un enterrament d'època romana, però no se n'han pogut documentar les restes òssies, o bé perquè mai no hi van enterrar ningú, o bé perquè va ser espoliat o arrasat posteriorment, fet probable ja que se situa en la part més elevada de la intervenció arqueològica. Cal dir que la presència minsa de restes ceràmiques per a la datació associada ens obre la cronologia entre els segles III-VII, a l'espera de les datacions radiocarbòniques. (Fig. 7).

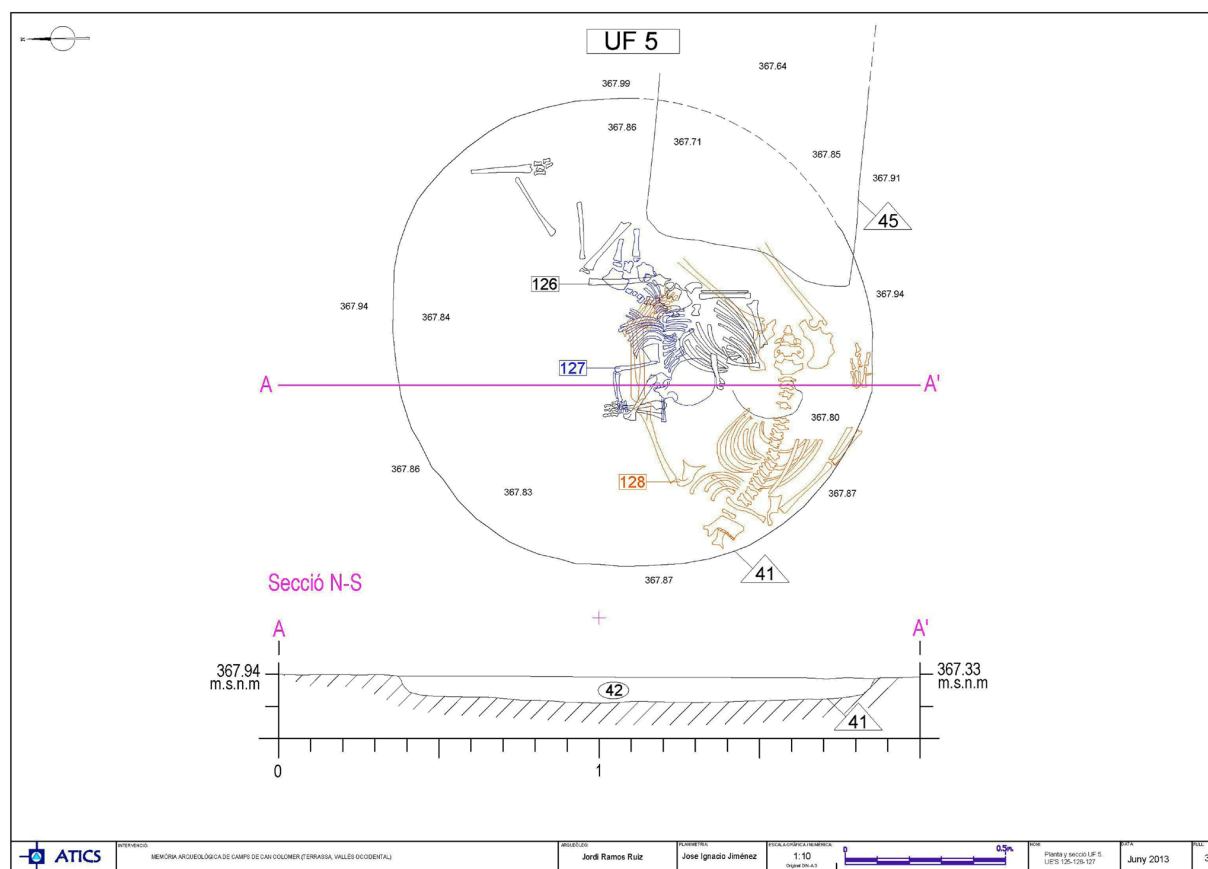

Figura 7. Planta i secció de la UF 5

Camps de Ca n'Arnella (Terrassa, Vallès Occidental)

Francesc X. Florensa Puchol¹⁰

Introducció

El jaciment localitzat en els Camps de Ca n'Arnella se situa entre el torrent de la Batzuca i la carretera BV-1248, dins el terme municipal de Terrassa, en les coordenades: X: 420451, Y: 4604587 i l'altura de 355 m sobre el nivell del mar.

El jaciment de Ca n'Arnella consta com d'època romana dins el catàleg de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic, circumscrit a la

casa i el seu entorn immediat. La zona afectada pel gasoducte es troba més allunyada de la casa, en una zona planera ocupada actualment pel cultiu de l'espelta.

Els antecedents arqueològics d'un paratge com el de Camps de Ca n'Arnella s'han de buscar en la densa ocupació de les planures del Vallès, Can Gambús 1 (Sabadell) i Bòbila Madurell (Sant Quirze del Vallès) i Camí de Can Grau (la Roca del Vallès). Aquesta ocupació s'inicia en el neolític antic i perdura en etapes posteriors, de manera que trobem, en un mateix lloc, una ocupació quasi continuada des del neolític fins a l'època medieval, com a Can Roqueta a Sabadell. Aquesta ocupació

10. La directora arqueològica dels treballs fou Roser Pou Calvet i en aquest article es reproduiran les dades i textos que va recollir i compilar en la memòria arqueològica corresponent.

està determinada per les condicions òptimes per a l'agricultura d'aquest indret situat al costat d'una riera.

L'excavació ha permès documentar un total de 12 estructures, totes excavades en el subsòl, de funció i cronologia diverses, des del neolític mitjà fins a l'època tardoantiga. (Fig. 8).

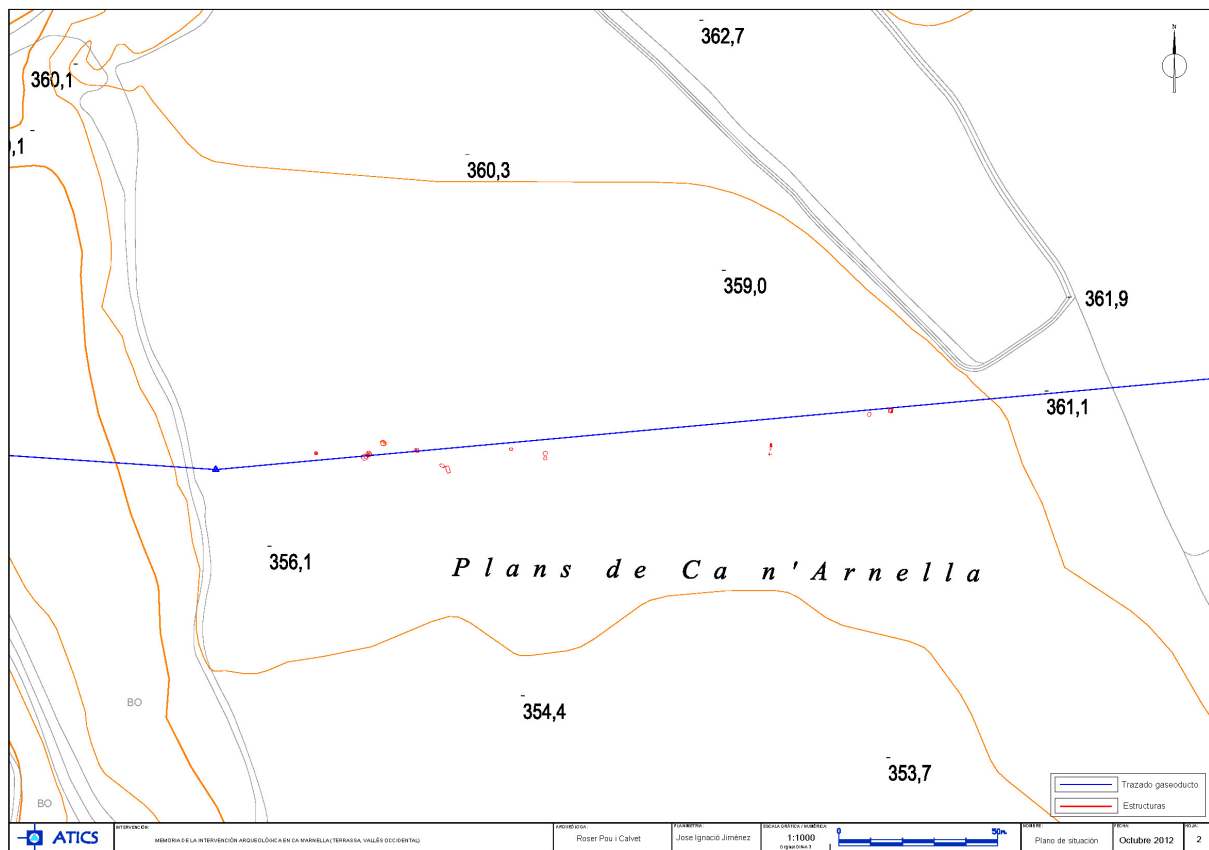

Figura 8. Planta general de les estructures a Camps de Ca n'Arnella

Desenvolupament i resultats dels treballs arqueològics

Entre les estructures excavades cal destacar la presència de dues estructures funeràries associades a la cultura dels sepulcres de fossa del neolític mitjà (4500-3000 aC).

La CCA-2 és una estructura funerària complexa que correspon al tipus 5b (segons la tipologia de Pou *et al.*, 1995) dels sepulcres de fossa. L'estructura es compon d'un pou d'accés i una cambra lateral absidal excavada per sota de la base del pou. En el cas que

ens ocupa l'accés té un doble component: una banqueta i un pou. La banqueta defineix una planta quadrangular per la seva part superior. A l'extrem nord-est es retalla l'accés a la cambra sepulcral en forma de pou circular. La cambra de planta circular i coberta absidal queda excavada uns 45 cm per sota de l'accés. El pou pel qual s'accedia a la cambra estava reomplert amb blocs de pedres. La volta de la cambra sepulcral havia cedit i les restes es trobaven a l'interior. Un cop excavades aparegueren les restes de l'esquelet de l'inhumat situats a la base de la cambra. (Fig. 9.)

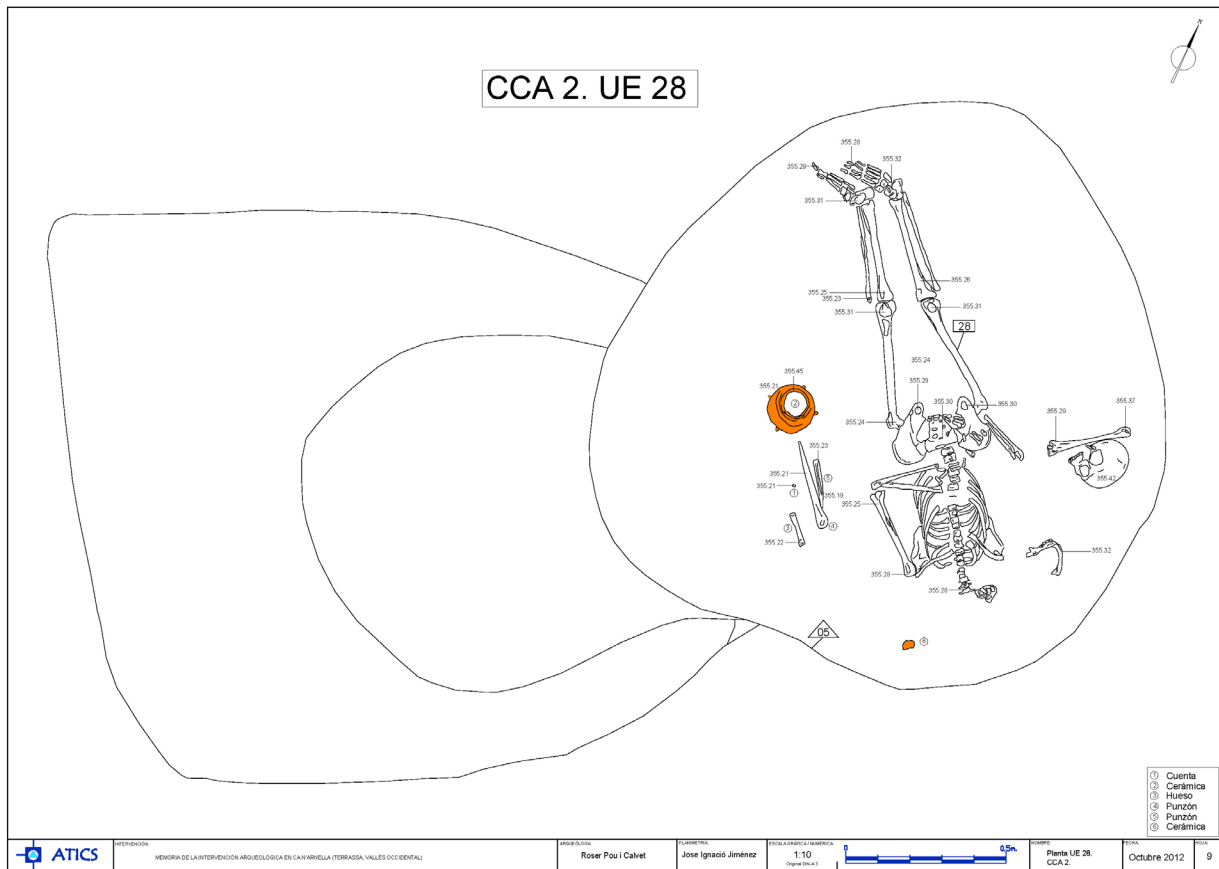

Fig. 9. Planta del sepulcre de fossa CCA-2

La cambra sepulcral estava orientada nord-oest - sud-est (a les tombes excavades a Can Gambús 1 i Camí de Can Grau l'orientació és la mateixa), amb un diàmetre màxim d'1,85 m. L'individu es trobava en posició de decúbit supí amb l'espatlla sobre el sòl, les cames totalment estirades i els braços lleugerament flexionats amb les mans per sobre la pelvis. Es troba orientat de nord-oest a sud-est, amb el cap al sud-est.

Cal destacar que l'individu manté una connexió anatòmica estricta, exceptuant el desplaçament del crani i de l'húmer dret cap a l'est de la cambra. Aquest desplaçament es pot relacionar amb una posició sobrelevada del crani mitjançant un suport de matèria orgànica. Un cop descompost el suport, el crani possiblement va bascular i va arrossegar part de les vèrtebres cervicals i l'húmer. L'estudi antropològic, fet per Núria Armentano, ha determinat que es tracta d'un individu adult femení.

Per la disposició de l'esquelet postcranial, es pot afirmar que la cambra es conservava sense reomplir, com a mínim un temps fins que es donava per finalitzat el ritual funerari i se segellava l'entrada definitivament. La disposició de les pedres en el pou d'accés així ho palesarien.

A l'oest de la cambra, just davant de l'entrada, es localitzà el conjunt que formava l'aixovar funerari, compost per dos punxons d'os, un radi d'ovicaprí no treballat, una plaqueta de cal·laïta i un vas de coll diferenciat, cos globular i quatre petites aplicacions diametralment oposades en la inflexió del coll i en el cos. La vora està lleugerament exvasada i el llavi és arrodonit. La cocció és oxidada amb un motiu acanalat allisat en el seu exterior.

La CCA-3 és, també, una estructura funerària complexa que correspon al tipus 5b (segons la tipologia de Pou *et al.*, 1995) dels sepulcres de fossa. Aquesta sepultura és un hipogeu amb un petit pou d'accés farcit de blocs de pedra i una

cambrà lateral. La cambra mesura 1,90 m de llarg per 1,50 m d'ample i s'orienta de nord-oest a sud-est. Tant el pou com la volta de la cambra havien cedit, i la cambra era plena de pedres. L'individu inhumat en el seu interior s'orienta de nord-oest a sud-est, amb el crani al sud-est (la mateixa que a Can Gambús 1). L'esquelet, en connexió anatòmica, es trobava en posició de decúbit supí, amb les cames totalment estirades i els braços lleugerament flexionats amb les mans per sobre de la pelvis. El tòrax apareix lleugerament corbat i el crani basculat lateralment cap a l'oest. La posició dels coxals, oberts, i la fragmentació del crani indiquen que la tomba es va mantenir buida el temps suficient per a l'esqueletització de l'individu. En el moment en què van cedir part del pou i la cambra, els blocs es van precipitar cap a l'interior de la cambra sepulcral i van esclafar el crani, van empènyer el tòrax cap a l'interior i van reomplir l'espai. L'estudi antropològic, efectuat per Núria Ar-

mentano, va determinar que es tracta d'un individu masculí d'edat adulta. A la zona lumbar, al costat del coxal esquerre, es va documentar un trapezi de sílex. Aquest podria haver estat un projectil allotjat en aquesta zona. En aquesta tomba no es va documentar cap tipus d'aixovar funerari. (Fig. 10).

D'una cronologia més moderna, en aquest cas dins el bronze inicial (1800-1500 aC), s'ha atribuït la datació d'un possible nivell d'ocupació caracteritzat per la presència d'una capa d'argiles i blocs de pedres amb material ceràmic, disposat en pla, i carbons. Aquest estrat s'interpreta com una aportació no antròpica, situat a la part final d'un petit pendent natural d'uns 20 cm de potència, en direcció nord a sud-est.

Es va poder datar en època romana una de les sitges localitzades, sense poder-ne determinar exactament la cronologia, atès que només se'n va poder recuperar un petit fragment de ceràmica.

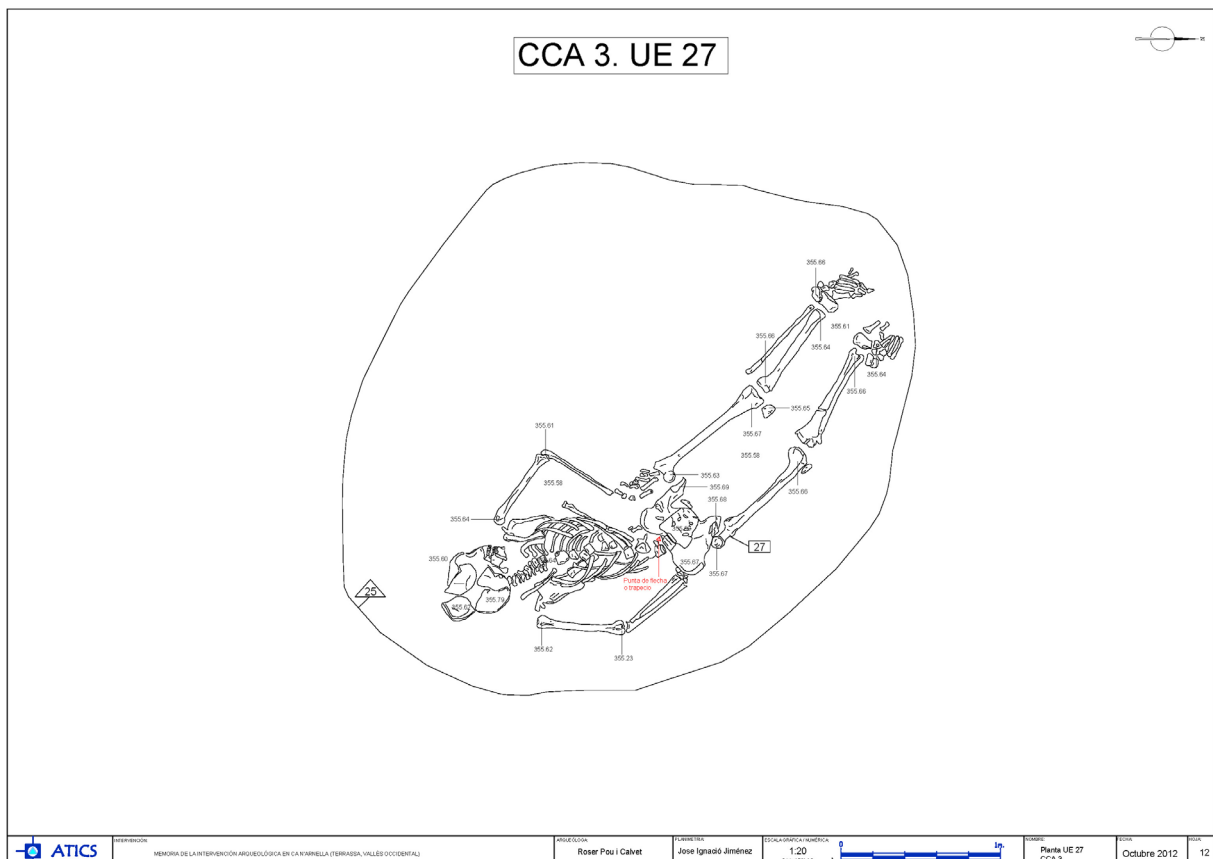

Figura 10. Planta del sepulcre de fossa CCA-3

Es documentaren tres retalls ovalats, possiblement d'època neolítica tot i la poca presència de material ceràmic, però sense poder-ne determinar la funció. També se situaren tres fons de sitges i un retall quadrangular, sense material associat, de cronologia indeterminada.

El conjunt format pels dos sepulcres de fossa del neolític mitjà CCA-2 i CCA-3 es configura com la gènesi d'un nou jaciment, encara per excavar en extensió, que podria tenir els seus paral·lels amb els de Camí de Can Grau o els més propers de la Bòbila Madurell, Can Gambús 1 i Can Roqueta, a falta de les corresponents datacions radiocarbòniques que ens confirmin la cronologia proposada. El conjunt de material arqueològic més representatiu és el format pels elements de l'aixovar i ofrenes localitzades dins la CCA-2. El vas ceràmic documentat, relacionat amb les formes típiques Chassey del sud de França, devia de contenir algun tipus d'element relacionat amb el ritual funerari. Alguns vasos de característiques similars s'han localitzat en tombes amb la mateixa tipologia que les excavades a Ca n'Arnella, com ara les de Camí de Can Grau i Can Gambús. Quant als dos punxons d'os fets sobre metàpodes han estat identificats i, després de fer-ne l'estudi tecnològic i d'ús,¹¹ s'ha pogut determinar que el més curt es va utilitzar per perforar cuir o pell. La peça més llarga també es va utilitzar per perforar, però no s'ha establert sobre quina matèria. Sobre la presència del radi d'ovicaprí, no treballat, aquest s'hauria de relacionar amb l'ofrena d'un tros de carn dins el conjunt ritual. Finalment, la presència d'una plaqueta de cal·laïta no és un element estrany dins els conjunts viàtics del neolític mitjà. La cal·laïta s'utilitza per a la confecció d'elements d'ornament: collars i plaques. Un dels centres miners més rellevants d'aquesta època són les mines de Gavà. A partir de galeries subterrànies se segueixen les vetes del

mineral verd (variscita, metavariscita, variscita fèrrica i turquesa). En el mateix complex miner es manufacturaven els elements ornamentals. A partir d'aquest centre, els objectes es distribueixen per l'arc occidental mediterrani, l'interior de la península Ibèrica i alguns punts de l'Europa central.

Els objectes d'aquesta ofrena formen part d'un ritual perfectament establert en el neolític mitjà. En altres casos, els objectes poden formar part de l'abillament personal, o es relacionen més directament amb els elements que l'individu utilitzà en vida. No en el cas de Ca n'Arnella, on cadascun dels objectes ha estat disposat com a ofrena.

L'única indústria lítica recuperada ha estat el trapezi situat entre el coxal esquerre i la zona lumbar de l'inhumat en la tomba CCA-3. Per la seva situació s'ha relacionat amb un possible projectil. Aquesta peça no devia formar part de l'aixovar mortuori de l'individu, ni dels objectes oferts en el ritual. L'estudi de les traces d'ús d'aquesta peça¹² ha permès conèixer que aquesta fou utilitzada com a projectil. L'impacte que es produí entre aquest i l'individu possiblement provocà la fractura del trapezi.

Clarament, les dues estructures funeràries localitzades han de formar part d'un conjunt més ampli que es devia d'estendre pels camps del voltant limítrofs amb el torrent de la Batzucà. En una àrea pròxima s'haurien de localitzar les restes relacionades amb les activitats econòmiques del grup que habità aquest paratge, tal i com es pot observar en els jaciments pròxims de la Bòbila Madurell i Can Gambús. Potser el jaciment de Camí de Can Grau seria, per mida i característiques, el paral·lel més adequat, atès la possibilitat que la comunitat documentada a Ca n'Arnella sigui de mida més petita i amb una pervivència acotada en el neolític mitjà recent, moment en què es generalitzen les estructures funeràries en hipogeus.

11. Millán Mozota. CSIC-IMF. Departament d'Arqueologia i Antropologia. C/ Egipcíaques, 15. 08001 Barcelona. millanm@imf.csic.es

12. Juan Francisco Gibaja Bao. CSIC-IMF. Departament d'Arqueologia i Antropologia. Investigador contractat pel Ministeri de Ciència i Innovació - Subprograma Ramón y Cajal. C/ Egipcíaques, 15. 08001 Barcelona. jfgibaja@imf.csic.es

Camps de Can Viure (les Franqueses del Vallès, Vallès Oriental)

Esther Medina Guerrero

Introducció

L'àrea d'intervenció arqueològica se situa a uns 100 metres al nord del camí de la Vinya, i a uns 300 metres al nord de la masia de Can Viure,¹³ entre les partides rurals de la Vinya Vella i la

Quintaneta, a la parròquia de Sant Mamet de Corró d'Amunt, en el terme municipal de les Franqueses del Vallès.

Les restes es detectaren en els perfils de la rasa del gasoducte. Així doncs, es proposà dur a terme l'ampliació d'una àrea d'1,5 metres d'ample a banda i banda de la rasa del gasoducte, en una longitud d'uns 100 metres aproximadament. Després es féu necessari ampliar 50 cm en alguns punts per acabar de documentar la totalitat de les estructures detectades. (Fig. 11).

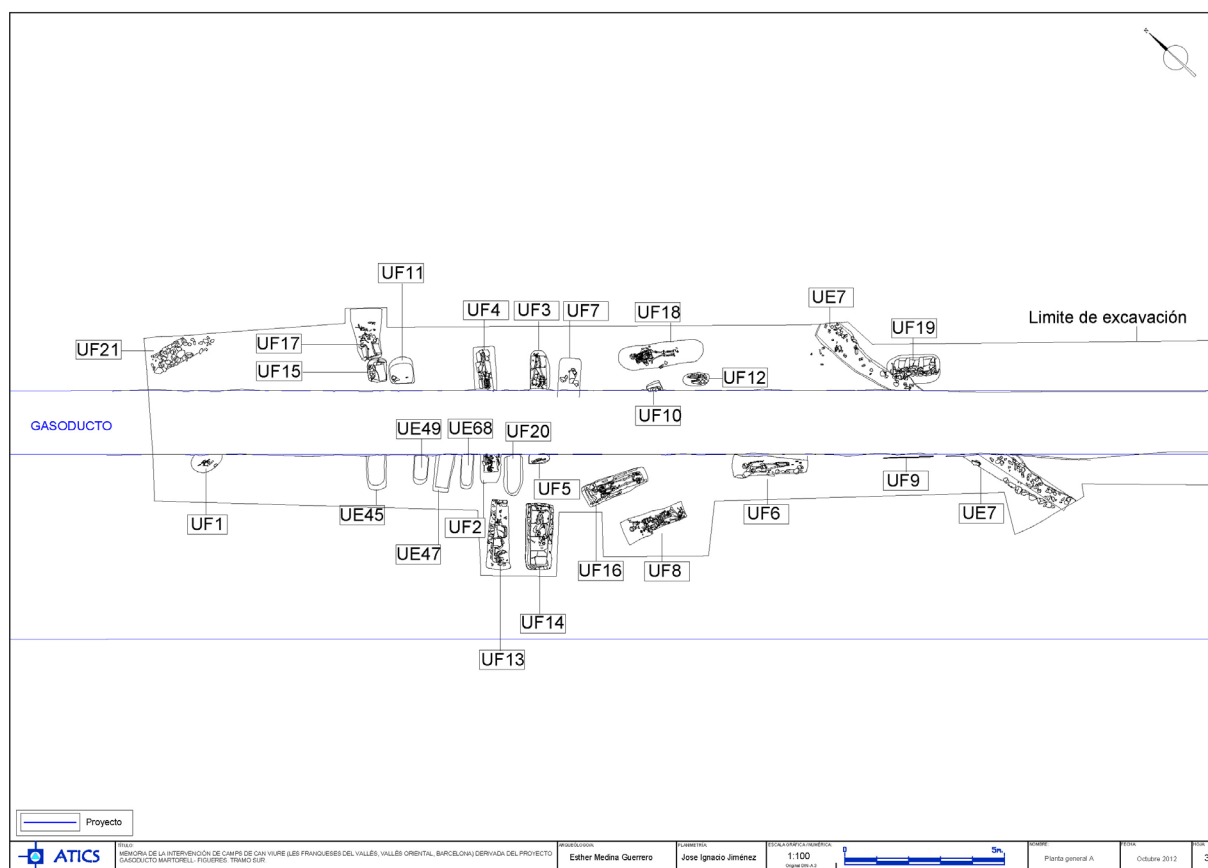

Figura 11. Planta general de l'excavació

13. D'aquesta masia, que conserva documentació dels segles XIII i XIV, es coneix el seu nom anterior: Mas Carbó. Adjacent a aquesta edificació es troba la capella de la Mare de Déu del Pla, amb referències documentals de l'any 1077. El pla al qual es refereix el topònim es localitza entre la carretera i l'ermita. La capella es troba citada en el testament de Truitgarda (Lliure III Ant., n. O 172) de l'any 1088. Onze anys abans d'aquesta data, Ermengol Samarrel, marit de la referida Truitgarda, llega un sesterç de civada a la capella esmentada (any 1077). (Gallardo, 1938: 154).

Resultats de la intervenció arqueològica

Tota la franja intervinguda es troba coberta per un estrat d'origen al·luvial caracteritzat per la presència de material constructiu fragmentat abundant, de pedres de diversa composició litològica i d'elements ceràmics escassos, alguns dels quals presenten un índex de rodament alt. Ha proporcionat material ceràmic escàs que, això no obstant, permet situar l'abandonament definitiu d'aquest espai entre els segles VII-VIII (ceràmica grollera a torn lent i de cocció bescuitada).

El jaciment es pot dividir en 2 sectors:

Sector sud

Es localitza a uns 80 m al sud de la necròpolis romana. Les troballes documentades poden relacionar-se amb certes activitats desenvolupades en un entorn rural, segurament vinculades amb un model de poblament dispers en forma de vil·les disseminades en el territori. No s'han localitzat estructures d'hàbitat.

Es tracta de dos retalls amb similituds morfològiques, de planta allargada, farcits amb abundants pedres i material constructiu, i una altra estructura negativa de planta amb tendència circular. El material ceràmic permet situar la seva amortització a partir del segle VI (olles de cocció reduïda a torn lent, una vora d'olla variant del tipus 7 de Macías, un altre exemplar d'olla del tipus 1.4 de Macías i vaixel·la comuna de pasta oriental).

Sector necròpolis

Una de les estructures que suscita interrogants relatius a la finalització de l'espai cementiriàl és un mur en un estat de conservació molt precari, construït amb parament de pedra seca i interior d'argila, del qual s'ha pogut observar una sola filera conservada. Presenta una orientació S-N, amb una amplada de 80 cm i una longitud de 3,40 m. Es troba arrasat a la meitat nord. El material ceràmic del seu interior, fonamentalment de factura tosca a torn

lent i pasta bescuitada, es pot datar a partir del segle VII. Tenint en compte la seva ubicació, al sud, i que a partir d'aquí no s'han detectat enterraments, a priori podria tractar-se del mur de tancament meridional de la necròpolis. Es conserva al nivell de cimentació, raó per la qual no ha estat possible observar la seqüència estratigràfica d'ús relacionada.

Tot i que la rasa del gasoducte dificulta l'observació de les relacions físiques, fou possible concloure que l'estructura és cronològicament posterior a una de les tombes. Resulta més difícil concretar si té, o no, relació amb el funcionament de la necròpolis en una fase tardana.

De la necròpolis es documentaren 21 tombes amb una important varietat morfològica:

Aspectes constructius

Segons el tipus de continent poden diferenciar-se:

1. Inhumació en fossa simple (UF 1). No obstant això, es localitzà molt arrasada i incompleta (allotjava les restes d'un individu adult de sexe femení). És necessari assenyalar la presència d'una sèrie de retalls efectuats en el terreny natural, que podrien identificar-se com a possibles fosses d'ús funerari, tot i que en el seu interior no es documentaren vestigis relacionats amb aquesta funció (UE 45, UE 47, UE 49 i UE 68).
2. Tombes incompletes a l'interior de les quals s'evidenciaren materials constructius tot i que sense vestigis antropològics (UF 7, UF 10, UF 11, UF 20). Cal assenyalar la UF 21, de la qual es va documentar la seva planta superior, constituïda per un possible túmul de senyalització o cobriment de terres i pedres. No fou excavada perquè quedava fora dels límits de la intervenció.
3. Fosses simples amb llit de tegulae (UF 2, adult masculí, UF 3, adult femení UF 9, UF 15) i llit de morter i pedres (UF 18, 2 individus 1 femení, i la fase inicial de la UF 8). L'estat de conservació precari d'alguna d'aquestes, fins i tot sense restes antropo-

lògiques en les 9 i 15, impedeix concretar si disposaven d'altres elements constructius. (Fig. 12).

4. Fosses que allotjaven una estructura de *tegulae* col·locades a doble vessant amb imbricades superiors o laterals (UF 4, adult femení; UF 5; UF 6, sense llit, adult possible femení; UF 12, infantil 3a; UF 17, adult masculí; UF 19, subadult 10a). Caixa de secció quadrada de *tegulae* i maons pertanyent a la fase més recent de la UF 16, 4 individus, 3 adults i 1 subadult. (Fig. 13).
5. *Formae* o sepultures d'obra de planta rectangular o trapezoïdal (fase recent UF 8, 10 individus; UF 13, 7 individus: 5 adults i 2 infants; UF 14, adult femení; fase inicial de la UF 16, adult masculí i ossos pertanyents als inhumats de la fase recent). Totes contenen claus de ferro possiblement relacionats amb el contenidor del cos, la utilització de taüts de fusta o mètodes de separació en els casos d'inhumacions successives. (Fig. 14).

Respecte al tipus de coberta, en els casos on l'estat de conservació en permetia l'observació, predomina el túmul de terra, pedres (fonamentalment còdols i blocs d'origen fluvial) i materials constructius reaprofitats (tègules, dolis, latericis, *signinum*, diferents tipus de morter). A aquest grup pertanyen les unitats funeràries 3, 8, 12, 14, 18 i 21.

Es documentaren alguns indicis relacionats amb possibles sistemes de senyalització vertical de les tombes. Es tracta de petits retalls semi-circulars o irregulars a la capçalera N de dues tombes (8 i 16). És probable que tinguin una funció constructiva similar a l'estructura de còdols lligats amb morter de calç evidenciada als peus de l'inhumat de la UF 18.

Pel que fa a la base, predomina el llit de *tegulae*, preferentment peces senceres, el nombre de les quals varia entre 3 i 4, depenent de les dimensions de l'inhumat (UF 2, UF 3, UF 4, UF 12, UF 14, 2a fase d'UF 16, UF 17, UF 19). Es documentà un cas en el qual s'utilitzà l'element doli (2a fase de UF 8). Hi ha exemples

Figura 12. Tombes fossa simple amb llit de tègules

Figura 13. Tombes de tègules a doble vessant

Fig. 14. Tombes amb formae

en què les inhumacions es dipositen sobre un paviment de calç imbricat als murs de la caixa (UF 13, 1a fase de UF 16). En ocasions el cos es col·locà per sobre d'un llit de còdols lligats amb morter de calç (1a fase d'UF 8, UF 18).

Com a dada afegida a les característiques constructives de les tombes, cal destacar l'ús de pedres col·locades en sec juntament a l'individu inhumat. Coincideix en dues tombes de *tegulae* a doble vessant amb orientació NNO - SSE: UF 6, UF 19. Es dona la particularitat que la línia de pedres no envolta completament el cos. En ambdós casos les pedres es troben en el costat OSO de l'esquelet, a la seva dreta.

Pràctiques funeràries

Les restes òssies corresponen a un nombre mínim de 32 individus, 21 adults i 11 subadults, procedents de 13 tombes. (Fig. 15).

La posició del cos és, pel que fa a les inhumacions individuals o múltiples successives:

- a) Posició decúbit supí amb els braços:
 - sobre el ventre o pelvis, creuats o paral·lels (UF 1, UF 8, UE 106, UF 16, UE 121, UF 18, UF 19)
 - al llarg del cos (UF 6, UF 8- UE 147, UF 12)
 - al llarg del cos amb les mans sobre el maluc (UF 3, UF 4).
- b) Posició decúbit lateral dret amb els braços paral·lels parcialment per sobre del ventre (UF 8- UE 41).
- c) Doblegat sobre si mateix, amb la part superior per sobre de la inferior. UF 8, UE 136.
- d) Agrupació de dos individus en posició secundària, amb major representativitat d'ossos llargs (UF 16- UE 90).

Es tracta, en la majoria dels casos, de la inhumació primària. S'han evidenciat nombrosos desplaçaments ossis compatibles amb un procés d'esqueletització en espais buits: desarticulació de la mandíbula, dispersió dels elements de la mà i del peu, separació de l'ar-

ticulació escàpula/húmer, lateralització dels coxals, allunyament del radi o del peroné.

Sobre els vestigis de mortalla o altres tractaments del cos, predomina una intenció d'elevat el cap, bé amb materials peribles, dels quals sols hi ha constància mitjançant la posició del crani (UF 6), o a través de materials constructius (fragments de *tegulae* disposats escalonadament de la inhumació 121 de la UF 16, o una porció d'*imbrex* en la inhumació 111 de la UF 19, lleuger recreixement del llit de morter i pedres en la capçalera de la UF 18). Cal afegir que el crani apareix mirant endavant o girat a la dreta o esquerra. A la segona fase de la UF 8, la major part dels cranis es troben recolzats sobre l'última inhumació: alguns de costat, fins i tot un en norma posterior. També es localitzà el crani corresponent a la 2a fase d'utilització de la UF 16 en norma inferior.¹⁴

També s'han evidenciat reutilitzacions, manifestades en diferents tombes a través de vestigis ossis pertanyents a altres individus, tot i que infrarepresentats, a més dels que es localitzaren articulats (UF 13, 1a fase de la UF 16, UF 18). La presència incompleta d'altres individus apunta cap a l'existència d'una ossera comuna. En aquest sentit, el caràcter individual de les sepultures en el món cristià coincidiria amb el temps de descomposició del cos.

A la UF 8 l'espai individual es converteix progressivament en familiar ni tan sols respectant estrictament aquesta transformació, si tenim en compte les connexions anatòmiques parcials observades en algunes agrupacions òssies, que permeten induir manipulacions mentre durava l'esqueletització.

Sobre la utilització de mortalla, es documentà un exemple en la inhumació 116 de la UF 18 que presenta els genolls molt junts, com si els hagués tingut lligats. Reflecteix possiblement l'ús d'un tipus de sudari a base d'embenatges col·locats a les extremitats inferiors. En aquest sentit, les agulles i claus localitzats a

14. Com a dada afegida al possible ritual funerari, és necessari remarcar que en el cas que, per qualsevol circumstància, un cadàver acabés enterrat en diverses tombes, sols adquiria valor sacre aquella on es dipositava el cap (Vaquerizo, 2010: 16).

Número de unitat funerària	Tipus de tomba	Sexe	Edat	Estatura	Preservació esquelètica
UF1	Fossa simple	Probable femení	Adult indeterminat	-	27,3%
UF2	Fossa simple amb llit de <i>tegulae</i>	Probable masculí	Adult indeterminat	-	27,3%
UF3	Fossa simple amb llit de <i>tegulae</i>	Femení	Adult indeterminat	-	59,1%
UF4	<i>Tegulae</i> a doble vessant	Femení	25-35 anys	-	82,8%
UF6	<i>Tegulae</i> a doble vessant	Probable femení	Adult indeterminat	-	90,9%
UF8	<i>Formae</i> o sepultures d'obra de planta rectangular o trapezoïdal	UE 106: masculí	+ 36 anys	-	81,8%
		UE 103: femení	Adult indeterminat	-	40,9%
		UE 105: indeterminat	6 anys ± 1 any	-	31,8%
		UE 130: indeterminat	5 anys ± 1 any	-	59,1%
		UE 150: indeterminat	3 anys ± 1 any	-	40,9%
		UE 143: indeterminat	9 mesos ± 3 mesos	-	45,5%
		UE 140: indeterminat	6 mesos ± 3 mesos	-	27,3%
		UE 136: masculí	35-45 anys	163,53 cm	100%
UE 147: masculí	30-40 anys	166,16 cm	100%		
UE 41: probable femení	15±1 anys	-	81,8%		
UF12	<i>Tegulae</i> a doble vessant	Indeterminat	Infantil I 3±1 anys	-	36,4%
UF13	<i>Formae</i> o sepultures d'obra de planta rectangular o trapezoïdal	UE77: indeterminat	Adult indeterminat	-	36,4%
		Indeterminat	6 anys ± 1 any	-	≥ 15%
		Indeterminat	Juvenil indeterminat	-	≥ 15%
		Probable masculí	Adult indeterminat	-	≥ 15%
		Indeterminat	Adult indeterminat	-	≥ 15%
		Indeterminat	Adult indeterminat	-	≥ 15%
UF14	<i>Formae</i> o sepultures d'obra de planta rectangular o trapezoïdal	Probable femení	Adult indeterminat	-	45,4%%
UF16	<i>Formae</i> o sepultures d'obra de planta rectangular o trapezoïdal	UE 121: masculí	35-39 anys	160,14 cm	100%
		UE 127/90: masculí	Adult indeterminat	-	≥ 15%
		Indeterminat	Adult indeterminat	-	≥ 15%
		Indeterminat	Adult indeterminat	-	≥ 15%
Indeterminat	Subadult indeterminat	-	≥ 15%		
UF17	<i>Tegulae</i> a doble vessant	Masculí	Adult indeterminat	-	72,7%
UF18	Fossa simple amb llit de <i>tegulae</i>	Femení	35-45 anys	147 cm	100%
UF19	<i>Tegulae</i> a doble vessant	Indeterminat	Infantil II 10±1 anys	-	100%
13 tombes		32 NMI: 8 probable ♀; 8 probable ♂; 16 indeterminats	21 adults; 11 subadults		46,5%

Fig. 15. Taula d'enterraments

l'interior d'algunes tombes podrien interpretar-se com a pertanyents al sudari. Aquestes inhumacions presenten pocs desplaçaments ossis, compatibles amb un procés d'esqueletització en un espai buit, tot i que amb el mínim

que devia permetre la mortalla (UF 3, UF 4, UF 6, ambdues fases de la UF 16).

En alguns casos s'han evidenciat escasses restes de fauna disperses a la primera capa que cobria les tombes, o en contacte amb alguna

de les inhumacions. Són de caràcter escàs i dispers, tot i que podrien estar relacionades amb ofrenes rituals.¹⁵ Concretament, a la UF 8 es localitzaren, per sobre del llit que separava les dues fases, restes òssies parcialment articulades d'un suid infantil. També s'evidenciaren altres vestigis de gos i oivicaprí.¹⁶

Per concloure, en relació amb el tractament del cos, s'ha observat la perforació d'algunes tègules (UF 2, UF 4, UF 17) possiblement amb la intenció de facilitar el procés de descomposició. Malgrat això, és probable que es practiquessin amb una finalitat diferent, atès que les estructures es construïren en major part amb material constructiu reaprofitat.

Cal assenyalar els processos d'espoliació detectats en tres tombes (UF 13, UF 14 i UF 17). No hi ha indicis que permetin establir les causes d'aquesta acció, potser amb la finalitat de sostreure els escassos objectes que acompanyaven les persones inhumades.

Tot i que en un gran nombre de casos no es respecta, la *violatio funebris* era un atemptat que es temia i castigava (Hernández García, 2005: 182-183). La sepultura era considerada com un espai individual o familiar (Abascal Palazón, 1991: 226), amb una legislació que tenia com a objectiu marcar el valor sagrat de les sepultures, i el respecte a la memòria dels avantpassats; una idea vinculada als orígens de la família i de la terra (Rossi, 1975: 111-160). Caldria enquadrar aquest comportament en els conceptes sobre la mort relatius a la creença

que desposseir un difunt de la seva sepultura influïa en el destí de la seva ànima (Galeano Cuenca, 1997: 95).

Aixovars

Des del punt de vista del material que constitueix els aixovars, la necròpolis es caracteritza per la seva absència, i en el millor dels casos, la seva pobresa. No s'evidencia cap peça de ceràmica. Destaquen alguns elements metàl·lics localitzats a la UF 16: dos ganivets de ferro, el cap d'una cullera de bronze i dues possibles agulles de secció quadrada de ferro que es podrien correspondre a un sudari. Cal afegir també la presència d'un possible botador, acabat en punta i amb cap i cos de secció quadrada.

L'objecte que destaca per la seva escassetat, pertany al grup de la indumentària. Als peus de l'individu inhumat de la UF 19, al costat SSO, es localitzaren les restes d'unes sabates,¹⁷ de les quals es conservaven les soles guarnides amb tatxes de ferro o clavi caligarií, denominació amb la qual apareix a les fonts escrites. Es troben col·locades en sentit contraposat, és a dir, la sola esquerra en el costat esquerre mirant al SSE, i la sola dreta orientada al NNO. La forma és apuntada on s'allotjava el dit gruixut i arrodonida en el taló. Hi ha 63 tatxes a la sola esquerra, i 61 a la sola dreta. Corresponen a la talla 33 o 34, 21 cm (Fig. 6). (Fig. 16). En el costat de l'extremitat inferior esquerra

15. Hom ha relacionat les restes faunístiques amb la resurrecció. Es documenten pràctiques similars a la necròpolis de l'antiguitat tardana de la Senda de l'Horteta, Alcàsser, i a Sant Vicent, València (Alapont; Ribera, 2006), o a la necròpolis del Monastil, Elda, Alacant (Poveda, 1996); en jaciments del sud com El Ruedo, Almedinilla, Còrdova (Carmona, 1990), El Molino, Águilas, Múrcia (Hernández García, 2005) així com en necròpolis més properes al nostre objecte d'estudi, com Can Palau (Sentmenat, Vallès Occidental) (Coll, 2000).

16. La presència de la primera espècie podria estar relacionada amb el ritu itàlic de la *Porca Praesentanea* que descriu Ciceró. Consistia a fer una ofrena a Ceres mitjançant el sacrifici d'una truja amb la finalitat de legitimar i legalitzar la sepultura. Això podria posar de manifest la presència de rituals funeraris de tradició pagana? Malgrat tot, en contra d'aquesta possibilitat cal remarcar que es tracta de restes faunístiques fragmentàries i de cronologia molt més recent.

17. Per a la seva òptima recuperació, durant el treball de camp se n'efectuà un motlle rígid primer aplicant una capa de làtex amoniacat i posteriorment de guix. Al taller se'n va fer una neteja mecànica i per ultrasons. A continuació es féu un procés d'inhibició i protecció amb àcid tànnic, paraloid i cera microcristal·lina. Finalment, es muntà en una làmina flexible de PVC.

Figura 16. Detall de la tomba UF 19 amb les restes de sabates

es documentaren 29 peces d'igual forma, que probablement formaven part de les corretges que servien per a ajustar el calçat (potser 15 per sabata).

Les peces disperses són de la mateixa tipologia que els elements que conformen les soles, cap semiesfèric o cònic i tija de secció quadrada. La diferència més remarcable radica en el fet que la punta doblegada és numèricament inferior en aquest grup. No és així en el cas de les peces que conformen les sandàlies, totes doblegades sobre si mateixes. Potser es tractava dels recanvis, que foren dipositats amb el difunt?

Tenint en compte la seva posició, sense contacte amb els ossos dels peus i amb la cara acti-

va sobre la superfície de la tègula, a l'inhumat li van treure les sabates.

L'aparició de nombrosos claus, juntament a les restes de fusta que alguns conservaven adherits i la presència física atribuïble a l'existència d'una caixa (com succeïa en el negatiu de la UF 13), són factors que indiquen la utilització d'aquest sistema d'inhumació. Les tombes amb una major presència d'aquests objectes són la UF 13 i la UF 14. Cal assenyalar que els claus de major longitud podrien haver format part d'algun mètode de subjecció i separació dels dos nivells d'ús de la UF 8. Aquestes peces presenten el cap pla, circular o rectangular i el cos és de secció quadrada, amb una longitud que oscil·la entre els 10 i els 18 cm.

Cronologia i tipologia

Pel que fa a la cronologia i tipologia de les tombes, com a conseqüència de l'escàs material ceràmic recuperat en el seu interior, no ha estat possible fixar diferents fases de funcionament de la necròpolis d'acord amb el tipus de continent funerari. Les datacions absolutes de material antropològic procedent de tres tipus constructius diferenciats no ofereixen una visió diacrònica de cadascun d'ells. Cal assenyalar que la datació d'ossos es refereix a un moment lleugerament anterior a la mort de l'individu (Geyh, 2000;¹⁸ Mestres, informe 02679/2014: 12), i no a la construcció de la tomba. Les quatre datacions abracen un període comprès entre finals del segle IV i mitjan segle VI, en dates calibrades dC.

La tomba de **tègules a doble vessant**, previsiblement més antiga (UF 4, UF 17, UF 19, i possiblement UF 5, sense material), perviu fins al segle VI (UF 6 i UF 12). Es disposa d'una datació radiocarbònica de la UF 19 (UE 111): UBAR-1346 1595 + 40 BP, cal dC 388-556.

Les tombes en **fossa simple amb llit** de tègules o d'obra, amb o sense elements tumulars ofereixen una cronologia situada entre els segles V i VII (UF 3, UF 7, UF 9, UF 10, UF 15, UF 18, i possiblement UF 21) tot i que hi ha dos casos amb presència de materials possiblement de caràcter residual, UF 2 i UF 11, a més de dues tombes sense material associat (UF 1, UF 20). S'efectuà una datació absoluta del material antropològic procedent de la UF 3 (UE 18): UBAR-1343 1605 + 45 BP, cal dC 379-557.

Les tombes **d'obra** representen el tipus de sepulcre més recent, datables entre els segles VI-VII (UF 8, UF 13, UF 14, UF 16). Els materials localitzats en els estrats d'amortització de les tombes que oferien diferents fases constructives (UF 8 i UF 16) no han resultat conclouents. No obstant això, les datacions efectuades a la UF 8 en la inhumació titular (UE 147) i en la darrera inhumació (UE 41) mostren un

funcionament situat entre finals del segle III i mitjan segle VI dC: UBAR-1345 1775 + 30 BP, cal dC 138-342; UBAR-1344 1600 + 30 BP, cal dC 398-540.

Es pot observar que no existeix un lapse temporal remarcable entre els diferents tipus constructius datats a través de les restes antropològiques que contenen, fet que podria assenyalar la seva possible contemporaneïtat. Les dades disponibles apunten a una inhumació més antiga corresponent a la primera inhumació de la *forma* UF 8 (UE 147), estructura que presenta un funcionament prolongat. Els altres individus datats podrien haver estat contemporanis, independentment dels tipus constructius on foren dipositats.

L'abandonament definitiu de la necròpolis es produeix, segons l'estudi dels materials que s'associen al nivell d'amortització del cementiri (UE 1, UE 2, UE 3, UE 6), a finals del segle VII.

Respecte a la possible correlació entre la cronologia, l'orientació de les tombes i l'existència d'un camí o algun tipus d'edifici:

- 9 de les estructures estaven orientades en l'eix N - S
- 9 casos en l'O - E (UF 2, UF 3, UF 4, UF 5, UF 11, UF 13, UF 14, UF 17, UF 20)
- 3 en el S - N.

La col·locació de les diferents estructures funeràries tampoc resulta conclouent per establir una seqüència cronològica, atès que els tipus que, a priori, semblen més antics, com són les tombes de *tegulae* a doble vessant, presenten la mateixa orientació (O - E) que algunes tombes de maçoneria. En definitiva, l'orientació de les tombes no és, per tant, un factor que permeti oferir una cronologia relativa de les troballes.

Tot i l'escassetat de materials, les datacions absolutes disponibles permeten situar el funcionament de la necròpolis entre els segles IV i VI. És coherent suggerir per aquest moment que les desviacions de la norma canònica podrien explicar-se per l'existència d'edificis de caràcter religiós o monuments centralitzadors cap

18. GEYH, M. A. (2000) "Experience with Bomb-14C Dating of Human Bones and Fur". A: *17th International Radiocarbon Conference*. Israel.

on es col·loquen les sepultures (Ruíz; Román, 2005: 253).¹⁹

Dissortadament en cap cas no ha estat possible observar la relació estratigràfica d'aquestes tombes amb vestigis d'algun edifici.

Diferències socials

Un altre aspecte a destacar és la possibilitat que la important diversitat tipològica podria estar indicant diferències socials. L'escassetat d'objectes personals reflecteix una certa igualtat, més aviat ideològica o simbòlica. No sembla ser així en relació amb la inversió de treball i materials de les tombes.

En aquest sentit, independentment de les orientacions i dels possibles condicionaments cronològics, cal destacar la concentració de 4 tombes més elaborades (UF 8, UF 13, UF 14, UF 16), construïdes amb morter de calç, pedres, *tegulae*, entre altres materials, que podrien assenyalar un major prestigi social. Molt possiblement es troben properes a altres tombes amb les quals existeix una relació de parentiu, o bé expressen un desig de roman-dre pròxim a un personatge o edifici rellevant. Aquesta voluntat de permanència és especialment intensa en les nombroses reutilitzacions,

tant en inhumacions successives com en estructures superposades, documentades en la UF 8 i la UF 16.

La presència d'algunes tombes sense evidències antropològiques (retalls 45, 47, 49 i 68), també properes als sepulcres anteriorment mencionats, podria estar indicant certa planificació funerària, a més d'emfasitzar la importància d'enterrar-se juntament a aquest suposat personatge o edifici rellevant.

Conclusions

Segons el treball de J. Sales (1996:1273), la necròpolis de Camps de Can Viure es pot emmarcar en el grup de les necròpolis cristianes, d'arrel romana, ubicades en un entorn rural, amb un patró d'emplaçament que concorda amb el de les necròpolis tardoantigues del NE peninsular en general (proximitat a una via de comunicació important, la Via Augusta, o a un riu o riera, la riera de Carbonell), en un indret lleugerament elevat i a la solana. Pel que fa a l'aixovar, cal assenyalar la seva escassetat i pràcticament absència en tots els casos documentats, índex comparable al de qualsevol necròpolis cristiana.

19. Cap al final de l'Imperi, amb l'expansió del cristianisme, per als devots de la nova fe es converteix en un privilegi la *tumulatio ad sanctos o martyres*, és a dir, la possibilitat d'inhumar-se al costat de determinades relíquies en algun centre de culte de la ciutat, fossin urbans o extraurbans. Aquesta circumstància podria fer-se extensible a contextos rurals, com podria ser el cas de la necròpolis de Camps de Can Viure. Posteriorment, a partir del segle V, el culte cristià es polaritza a l'entorn de les esglésies, amb la presència d'unitats funeràries col·lectives de caràcter monumental, o edificis d'índole familiar emprats per una classe social acomodada o finançats per *collegia* funeraris. La tipologia de les tombes és diferent; es tracta fonamentalment d'estructures d'obra. La impossibilitat de vincular directament les restes amb un edifici de funció religiosa, permet inferir una altra opció; que la seva articulació s'expliqui per la presència d'una via propera a un espai d'explotació agrària. Futures intervencions a la zona podrien contrastar l'existència d'un important *fundus* a través de la localització d'instal·lacions de clara funció agrària. En aquest sentit, cal recordar la seva proximitat amb les possibles vil·les romanes de Can Cot i de Can Viure. Tot i aquesta possibilitat interpretativa, un altre motiu d'investigació serien les causes de la seva extinció, atès que no és possible observar l'evolució del jaciment fins a la seva transformació en un nucli urbanitzat, a diferència del que succeeix en contextos urbans, com en el *suburbium* de l'antiga Tarraco. Cal considerar també que l'edifici amb el qual podrien relacionar-se es construís amb materials peribles. Finalment, cal assenyalar la seva possible vinculació amb la propera capella de Santa Maria del Pla, que no disposa d'intervencions arqueològiques que contrastin el seu possible origen tardoantic. Pel que fa a l'arquitectura religiosa fora de les ciutats, es coneixen nombrosos exemples d'edificis o construccions de caràcter religiós que evolucionaren en esglésies: al Baix Empordà, Sant Joan de Belcaire i Santa Cristina d'Aro; i al Vallès Occidental l'actual monestir romànic i gòtic de Sant Cugat del Vallès i el conjunt d'Egara (Beltrán Heredia, 2008).

Els paral·lels més propers, tenint en compte els aspectes geogràfics i tipològics, tot i que en menor grau els de tipus ritual o artefactual, cal assenyalar la necròpolis tardoantiga de Can Trullàs (Coll, Roig, 1998) i la necròpolis Nord (carrers Travesseres - Catalunya) (Esqué, 2007; Medina, 2010), ambdues de Granollers. Al Vallès Occidental es documenta l'església vella de Sant Menna (Sentmenat) (Roig, Coll, Molina, 1995), o la necròpolis de la plaça Major de Castellar del Vallès (Roig, Coll, 2010). Per la seva ubicació en zones sobrelevades i de muntanya mitjana localitzades al llarg de la serralada Prelitoral, es destaquen la necròpolis de Coll d'Eres (Sant Llorenç Savall), els Òbits (Mata-depera), Vallcàrcara (Sant Llorenç Savall) i el cementiri de la Païssa (Monistrol de Calders, Bages) (Coll, Roig, 1998: 12). Com a exemple de reaprofitament d'estructures domèstiques i funeràries cal assenyalar la necròpolis del barri del Sant Crist (Cabriels) (Prevosti, 1981). Els casos una mica més allunyats, tot i que amb clares similituds, sobretot constructives, són la necròpolis de Santa Maria (Roses) i el cementiri de la neàpolis d'Empúries (Nolla, 1997: 134, 135), tot i que en ambdós indrets hi predomini clarament l'orientació dels cossos segons la norma canònica (no obstant això, hi ha limitacions relacionades amb el registre arqueològic, en gran part procedent d'intervencions antigues).

Pel que fa al context històric, molt possiblement reflecteix la continuïtat d'un tipus de vida de caràcter eminentment rural caracteritzada, a partir de l'edificació funerària evidenciada, per una diferenciació social i de poder adquisitiu dels seus habitants. Les desigualtats van contribuir a la primera cristianització (segles IV-V) del camp. Els grans latifundis es localitzen sobretot en zones interiors i planes de la tarraconense, allunyats dels nuclis urbans. Sovint s'aprecia un luxe paral·lel a l'aparició de temples cristians dins d'aquestes estructures rurals. En molts casos acabaren convertint-se en parròquies i, en conseqüència, en centres fiscals.

En aquest sentit, cal assenyalar la possible vinculació entre la capella de Santa Maria del Pla i la necròpolis de Camps de Can Viure.

L'església es troba documentada des de finals del segle XI i, a més, s'alça als voltants d'un possible jaciment iberoromà, possiblement una vil·la. Aquests, juntament amb l'antiguitat de la seva advocació mariana, són factors que permeten suggerir, tot i que amb reserves, l'existència d'un possible edifici de culte cristià durant l'antiguitat tardana. Malgrat això, cal fer constar la considerable distància entre la necròpolis i l'ermita (325 metres).

Finalment cal assenyalar la manca d'elements concloents per establir les diferents fases de funcionament de la necròpolis segons el tipus de continent funerari i la seva orientació. Malgrat l'escassetat de materials ceràmics localitzats en context funerari, les datacions radio-carbòniques obtingudes assenyalen un període comprès entre finals del segle IV i mitjan segle VI dC, independentment de les característiques de la tomba. Com a hipòtesi a contrastar amb un registre arqueològic més gran, molt possiblement existeixi una primera fase de tradició baiximperial situada entre els segles IV-V, en la qual s'inclouen les tombes de *tegulae* a doble vessant i les fosses simples amb o sense llit de *tegulae*. Entre els segles V-VI es constata el reaprofitament d'una àmplia varietat de materials constructius en l'edificació dels sepulcres, fonamentalment en tombes d'obra i sarcòfags, en els quals s'introdueix un nou aspecte ritual, com és la reutilització de l'espai funerari.

Com a reflexió final sobre les sabates trobades en una de les tombes, caldria canviar la denominació general de sandàlia per la de calçat clavetejat, atès que no hi ha suficients elements per identificar-la com una sandàlia. També és necessari qüestionar les connotacions militars d'aquest tipus de manifestació material, atès que els principals aspectes funcionals de la sola clavetejada eren l'adherència –sempre que la superfície no fos excessivament llisa–, la resistència i la protecció de la sola. Tot sembla indicar, malgrat la insistència dels textos, que eren emprades per la població civil; fonamentalment aquelles persones que precisaven caminar molt, fins i tot (o sobretot) nens i dones.

Pel que fa a la tipologia del patró de guarniment clavetejat i la seva funció, malgrat els

intents de fer-ne tipologies, es tracta d'una troballa relativament escassa, fet que dificulta una òptima representativitat estadística per definir-ne els tipus. Tanmateix, sembla que aquest patró complia una funció exclusivament estè-

tica. Fins i tot, sembla que hi havia un disseny especial emprat per algunes meretrius, que utilitzaven determinades marques sobre la terra com a reclam per als potencials clients (Rodríguez, *et al.*, 2012: 157-158) (Fig. 17).

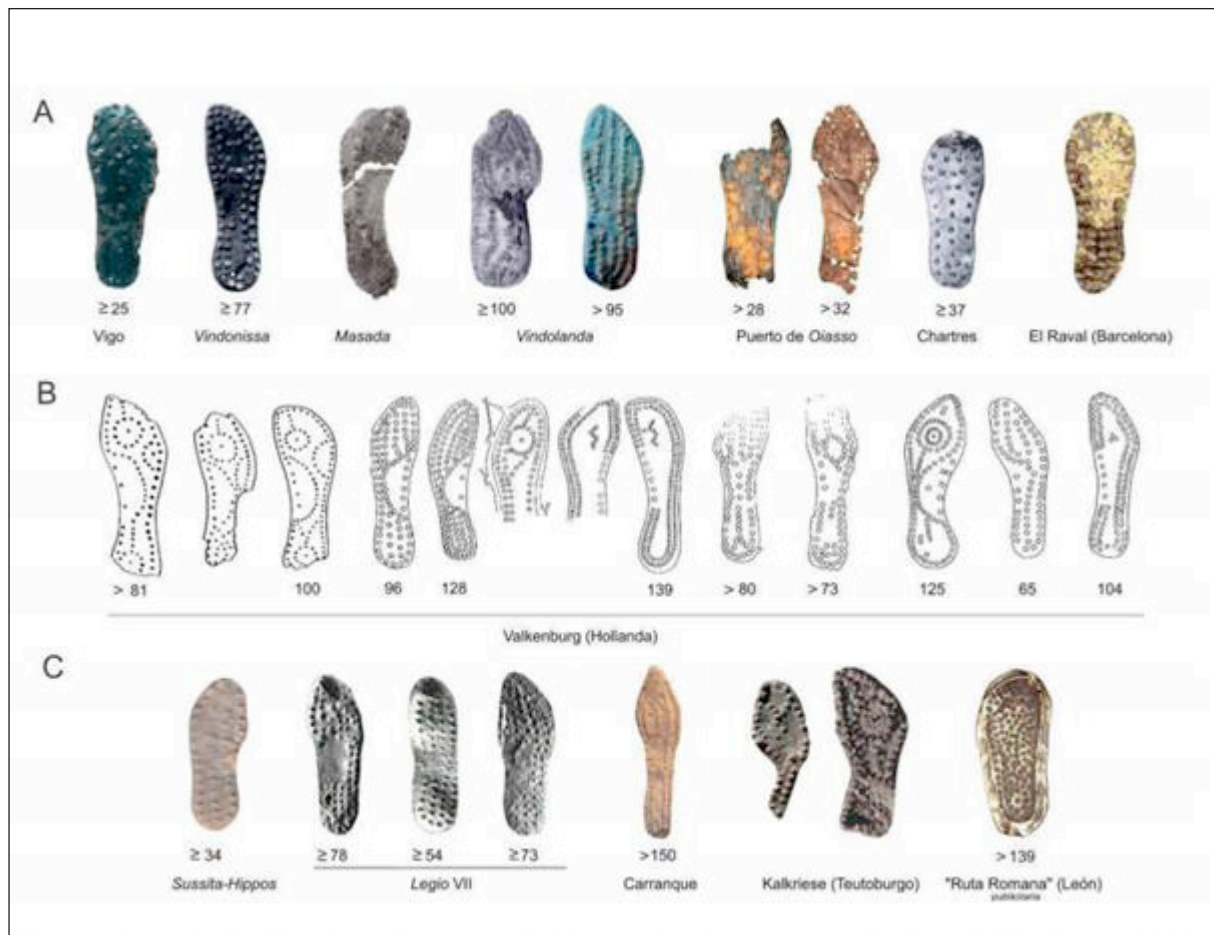

Figura 17. Taula amb diferents tipus de calçat clavetejat

Bibliografia

ABASCAL PALAZÓN, J. M. (1991). "La muerte en Roma: Fuentes, legislación y evidencias arqueológicas". *Curso de verano Fons Mellaria*. Córdoba: Universidad de Córdoba, Servicio de Publicaciones, p. 205-246.

ALAPONT, L.; RIBERA, A. (2006). "Cementerios tardoantiguos de Valencia: arqueología y antropología". A: *Anales de Arqueología Cordobesa. Espacios y usos funerarios en la ciudad histórica*. Córdoba: Universidad de Córdoba. Facultad de Filosofía y Letras, núm.17, p.161-194.

- ALBIZURI, S. (2011). “Animales sacrificados para el cortejo fúnebre durante el Bronce Inicial (2300-1300 BC) El asentamiento de Can Roqueta II, Sabadell (Vallès Occidental)”.
- ARMENTANO, N. (2008). “Estudis Antropològics. Necròpolis de Camps de Can Colomer”. Inèdit.
- ARMENTANO, N.; MALGOSA, A. (2008). “Els enterraments de Can Ballarà (Terrassa). Una aproximació als rituals d'enterraments a l'edat del bronze”. *Terme* [Terrassa], núm. 19.
- ARTIGUES, P. LL.; BRAVO, P.; HINOJO, E. (2007). “Excavacions Arqueològiques a Can Gambús 2, Sabadell (Vallès Occidental)”. A: *Tribuna d'Arqueologia 2006*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- FERRAN, D. [et al.] (1991). *Història de Viladecavalls*. Viladecavalls: Ajuntament de Viladecavalls.
- BEAMUD, E. (2008). “Informe 2008/06. Estudi arqueomagnètic dels forn de Can Colomer (Terrassa)”. Inèdit.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. (2008). “Inhumaciones “privilegiadas” intra muros durante la Antigüedad Tardía: el caso de Barcino”. *Anales de Arqueología Cordobesa*. [Córdoba: Universidad de Córdoba], núm. 19, p. 231-260.
- BENAU, J. M. [et al.] (1987). *Historia de Terrassa*. Terrassa: Ajuntament. (Papers de la Ciutat; 1)
- BORDAS, A.; DÍAZ, J.; POU, R.; PARPAL, A.; MARTÍN, A. (1994). “Excavacions Arqueològiques 1991-1992 a la Bòbila Madurell-Mas Duran (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental)”. A: *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- CARANDINI, A. (1997). *Historias en la tierra. Manual de excavació arqueològica*. Barcelona: Crítica.
- CARDÚS FLORENSA, S. (1964). *La ciutat i la seu episcopal d'Egara*. Terrassa: Morral.
- CARLÚS, X.; DÍAZ, J. (1995). “El jaciment del bronze inicial de Can Ballarà (Terrassa)”. *Terme* [Terrassa], núm. 10.
- CARLÚS, X.; LARA, C.; LÓPEZ, J.; OLIVA, M.; PALOMO, A.; RODRIGUEZ, A.; TERRATS, N.; VILLENA, N. *Can Roqueta i Can Piteu. Els assentaments i la necròpolis del bronze final-primera edat del ferro*. Sabadell: Museu de Sabadell. (Quaderns d'Arqueologia; 4)
- CARMONA BERENGUER, S. (1990). “La necròpolis tardorromana de “El Ruedo”, Almedinilla. Córdoba”. *Anales de arqueología cordobesa*. [Córdoba: Universidad de Córdoba. Facultad de Filosofía y Letras], núm. 1, p. 155-172.
- CICERÓN (1969). *La república y las leyes*. Madrid: Juan M. Núñez González.
- CODINA, M.: Artigues, P. L. (2006). *Memòria de l'excavació arqueològica a Can Gambús (Sabadell)*. Text inèdit.
- COLL, J. M.; ROIG, J. (1998). “L'antiguitat tardana al Vallès Oriental: algunes consideracions”. *Lauro*. [Granollers], núm.14, p. 5-14.
- COLL, J. M. (2000). *Can Palau (Sentmenat, Vallès Occidental). Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència efectuada els mesos d'octubre i novembre de 1999- abril de 2000*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. Inèdita.
- CAMPO, J. L. del (1994). *Quaderns d'Història de Viladecavalls II: Camins vells de Viladecavalls*. Viladecavalls: Ajuntament de Viladecavalls.
- CAMPO, J. L. del [et al.] (2002). *Els Castells de Viladecavalls*. Viladecavalls: Equorum. (Monografies de Viladecavalls; 7).
- DÍAZ, J.; BORDAS, A.; POU, R.; MARTÍ, M. (1995). “Dos estructuras de habitación del Neolítico Final en el yacimiento de la Bòbila Madurell (Sant Quirze del Vallès, Barcelona)”. A: *Actas dos Trabalhos de antropologia e Etnologia*. Porto
- DÍAZ, J.; BORDAS, A.; MARTÍ, M.; POU, R.; PARPAL, A. (1995). *El Vallès fa 6000 anys. Els primers agricultors i ramaders*. Terrassa: Caixa de Terrassa.
- ESQUÉ, M. (2007). *Memòria de la intervenció arqueològica preventiva al c/ Travesseres*

- núm. 34 – muralla núm. 5, Granollers (Vallès Oriental). Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. Inèdita.
- FERNÁNDEZ, M. (2011). *Memòria del control arqueològic de les obres del projecte Autovia Orbital de Barcelona B-40. Tram de Viladecavalls a Terrassa nord, del Pk 0+000 al 4+800*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. Inèdita.
- FERRAN, D. [et al.] (1991). *Història de Viladecavalls*. Viladecavalls: Ajuntament de Viladecavalls.
- GALEANO CUENCA, G. (1997). *Costumbres religiosas y prácticas funerarias romanas. Estudio del mundo rural en la provincia de Córdoba*. Córdoba: Servicio de Publicaciones. Universidad de Córdoba.
- GALLARDO, A. (1938). “Del Mogent al Pla de la Calma”. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. [Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya], vol. 49, núm. 519, p. 149-201.
- GARCIA, G.; MORO, A.; TUSET, F. (2003). “De conjunt paleocristià i catedralici a conjunt Parroquial. Transformacions i canvis d’ús de les Esglésies de Sant Pere de Terrassa. Segles IV al XVIII”. *Terme* [Terrassa], núm. 18.
- GARCIA, G.; MORO, A.; TUSET, F. (2003). “La seu Episcopal d’Ègara. Arqueologia d’un conjunt cristià del segle IV al XI”. *Documenta* [Tarragona: Institut Català de Cultura Clàssica], núm. 8.
- GONZÁLEZ, P.; MARTÍN, A.; MORA, R. (1999). *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. (Excavacions Arqueològiques de Catalunya;16)
- HARRIS, E. C. (1991). *Principios de estratigrafía arqueológica*. Barcelona: Crítica.
- HERNÁNDEZ GARCÍA, J. (2005). “La necrópolis tardorromana del Molino. Paganismo y cristianismo en un mismo espacio cemen terial (Águilas, Murcia)”. A: *Memorias de Arqueología 13* (1998). Múrcia: Dirección General de Cultura, Servicio de Patrimonio Histórico, p. 171-210.
- MAR CET, R.; PETIT, M. A., (1985). “Assentaments d’habitació a l’aire lliure de la comarca del Vallès. Del Neolític al Bronze Final”. *Estudios de la Antigüedad* [Bellaterra: Publicacions de la UAB], núm. 2.
- MARTÍ, M.; PIERA, J. (2004). “Memòria de la prospecció arqueològica dels terrenys afectats pel projecte de construcció de d’autovia orbital de Barcelona. (quart cinturó). Tram Viladecavalls-Terrassa”. Departament de Cultura, Servei d’Arqueologia. Inèdita.
- MARTÍN, A. (1985). “De la cultura de els “Sepulcros de Fosa” al grupo de “Veraza” en el Vallès”. *Estudios de la Antigüedad* [Bellaterra: Publicacions de la UAB], núm. 2
- MARTÍN, A. (2009). “Les sociétés du Néolithique Moyen en Catalogne et leur gestion du funéraire”. A: Guilaine, J. (dir.). *Sepultures et Sociétés. Du Néolithique à l’Histoire*. París: Errance. (Hespérides)
- MEDINA, E. (2010). “Memòria de la intervenció arqueològica efectuada al carrer Traveseres, 32. Granollers, (Vallès Oriental)”. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Inèdita.
- MORO, A.; TUSET, F. (2003). “La Seu Episcopal d’Ègara (vers d’any 450). Evolució arquitectònica del conjunt monumental de les esglésies de Sant Pere de Terrassa”. A: *Actes del II Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya vol I*. Sant Cugat.
- MORO, A.; TUSET, F.; FERRAN, D. (2005). “Evolució arquitectònica de La Seu Episcopal d’Ègara (segle IV al segle VIII)”. A: *Tribuna d’Arqueologia 2002-2003*. Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya.
- NEBOT PICH, N.; PRIDA TRUJILLO, D. (2005). “Intervenció arqueològica al Castell de Toudell (Viladecavalls/Vallès Occidental). Inscrita en el marc del projecte d’investigació: Estudi arqueològic de Toudell en època medieval”. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. Inèdita.
- NOLLA, J. M. (1994). *Quaderns d’Història de Viladecavalls I: Protohistòria i Món Romà*. Viladecavalls: Ajuntament de Viladecavalls.

- NOLLA, J. M. (1997). “Roses a l’antiguitat tardana. El cementiri de Santa Maria”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*. [Figueres: Institut d’Estudis Empordanesos], núm. 30, p. 107-146.
- PEÑA, Y. (2010). “Torcularia. La producción de vino y aceite en Hispania”. *Documenta* [Tarragona: Institut Català de Cultura Clàssica], núm. 14.
- PIERA, J. (2012). “Memòria de d’excavació arqueològica dels Camps de Can Colomer (Terrassa, Barcelona)”. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. Inèdita.
- POU, R.; Martí, M.; Díaz, J.; Bordas, A. (1994). “Estudio de la necrópolis del grupo Sepulcros de Fosa del yacimiento de “Bòbila Madurell” (Sant Quirze del Vallès, Barcelona) en el contexto del Neolítico Medio Reciente en Catalunya”. A: *1r Congreso de Arqueología Peninsular*, Vol. IV. Porto.
- POU, R.; Martí, M. (1995). *Els Sepulcres de Fossa al Vallès: Estudi de les necrópolis de la Bòbila Madurell i del Camí de Can Grau*. 3 volums. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. (Treball de recerca)
- POU, R.; Martí, M. (1997). *Excavacions arqueològiques a la ronda Sud de Granollers, 1994. la necrópolis del neolític mitjà i les restes romanes del Camí de can Grau (La Roca del Vallès, Vallès Oriental). Els jaciments de Cal Jardiner (Granollers, Vallès Oriental)*. Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya. (Excavacions arqueològiques a Catalunya; 14)
- POVEDA, A. M. (1996). “La necrópolis del Camí de El Monastil (Elda, Alicante)”. A: POVEDA, A. M.; MÁRQUEZ, J. C. (coord.). *Actas de las jornadas de La Sede de Elo, 1400 años de su fundación. El espacio religioso y profano en los territorios urbanos de occidente (siglos V- VII). Alebus*. Elda: Museo Arqueológico Municipal de Elda, p. 351-373.
- PREVOSTI, M. (1981). *Cronologia i poblament a l’àrea rural d’Iluro*. Mataró: Rafael Dalmau.
- RAMOS, J. (2011). *Informe Arqueológico de los Trabajos Realizados Previos al Inicio de las Obras del Proyecto Gasoducto Martorell-Figuères. Tramo Sur*. Text inèdit.
- RODRÍGUEZ, J.; FERNÁNDEZ, J. L.; SÁNCHEZ, J.; Benítez de Lugo, L. (2012). “Los *clavi caligarii* o tachuelas de càliga. Elementos identificadores de las calzadas romanas”. *LVCENTVM*. [Alacant: Universitat d’Alacant], núm. 31, p.147-164.
- ROIG, J.; COLL, J. M.; MOLINA, J. A. (1995). *L’eglésia vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX. 1500 anys d’evolució històrica*. Senmenat: Ajuntament de Sentmenat.
- ROIG, A.; ROIG, J. (1995). “La necrópoli de la Païssa (Monistrol de Calders): el poblament d’època visigòtica al Bages (segles VI-VII)”. *Dovella*. [Manresa: Centre d’Estudis del Bages], núm. 51, Any XV – IIa època, p. 41-47.
- ROIG, J.; COLL, J. M. (2007). “El paratge arqueològic de Can Gambús 1 (Sabadell, Vallès Occidental)”. A *Tribuna d’Arqueologia 2006*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- ROIG, J. (2009) “Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)”. A: *The Archeology of Early Medieval Villages in Europe. Documentos de Arqueología e Historia 1*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitate.
- ROIG [et al.] (2010). “La necrópolis de can Gambús 1 (Sabadell, Barcelona). Nuevos conocimientos sobre las prácticas funerarias durante el neolítico medio en el noreste de la Península Ibérica”. *Trabajos de Prehistoria* 67, núm. 1, enero-junio de 2010.
- ROIG, J.; COLL, J. M. (2010). “El jaciment de la plaça Major de Castellar del Vallès”. A: *Tribuna d’Arqueologia (2008-2009)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 187-220.
- ROSSI, A. M. (1975). “Ricerca sulle molte sepolcrali romane”. *Rivista storica dell’antichità*. [Bologna: Pàtron], núm 5, p. 111-160.
- RUÍZ, J. I.; Román, J. M. (2005). “Aproximación a la cronología de la necrópolis

- rupestre de Las Cuevas (Osuna, Sevilla): las cuevas 5 y 6". *SPAL Revista de prehistoria y arqueología de la Universidad de Sevilla*. [Sevilla: Universidad de Sevilla. Secretariado de Publicaciones], núm. 15, p. 231-258.
- SALES, J. (1996). "El problema cronocultural de les necròpolis durant l'antiguitat tardana". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Vol. XXXVIII. [Girona: Institut d'Estudis Gironins], núm. 97, p. 1265-1279. *Terme* [Terrassa: Centre d'Estudis Històrics i Arxiu Històric Comarcal de Terrassa], núm 3: *Els orígens de Terrassa*.
- VAQUERIZO GIL, D. (2010). *Necrópolis urbanas en Baetica*. Tarragona: Universidad de Sevilla. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Documenta; 15).
- YLL, R. (2008). "Informe de d'anàlisi palinològica del jaciment arqueològic de Camps de Can Colomer (Terrassa, Vallès Occidental)". Informe inèdit.